

A BOLGÁR KÁNSÁG ÉS A KÁRPÁT-MEDENCE A IX. SZÁZADBAN

A korai magyar történelem régi vitás kérdése, hogy hová helyezhetők és meddig terjedtek a honfoglalás előtt itt élt népek lakóhelyei. Tanulmányunk a Bolgár Kánság térhódításának kérdését vizsgálja az egykori avar területeken a IX. században. A kutatás nehézségét az okozza, hogy bár írott kútfőink értesítései alapján arra következtethetünk, hogy a IX. században a dunai bolgár állam a Kárpát-medence déli területein fennhatóságot gyakorolt, közel sem világos, hogy ez a kontroll milyen mérvű, illetve jellegű volt és földrajzi értelemben meddig terjedt ki. Ennek az árnyalására régészeti és nyelvészeti érveket vonultattak fel, de a kombinációk előbb-utóbb, adataink elégtelensége miatt, egymást igazolták, s néha olyan következtetések levonására készítettek egyeseket, amelyek lehetetlenségében megegyezik a kutatás.¹ A tárgyalandó kérdéskörnek tehát történeti, régészeti és nyelvészeti oldala is van, ami érinti a bolgárság, talán a magyar krónikákkal is egyeztethető, Kárpát-medencei jelenlétének kérdését és milyenségét, e népesség anyagi kultúráját, tárgyi emlékeit mint jelenlétének megbízható mutatóját, valamint a helynévi anyagban megmaradt nyomait. A probléma tisztázása azért sem egyszerű, mert nem egyértelmű, hogy ebben a bolgár néprészben török nyelvű onogurokat kell-e látnunk avagy szlávokat, esetleg mindkettőt, vagy elszlávosodott onogur-bolgárokat. Ugyanis a történeti megközelítés nem igényli e kettő elválasztását; a kútfők értesítései a dunai bolgár állam expanzióját mutatják, ami teljesen független népi komponenseitől. Azonban a probléma régészeti és nyelvészeti pontosításai megkívánják a bolgárság szétválasztását onogur-bolgár és bolgár-szláv rétegre. Míg ugyanis a régészet a bolgár-törökség hagyatékában fedezte fel a dél-magyarországi bolgárság nyomait és ugyanabban keresi az északabbi alföldi területeken, addig a nyelvészet a déli-szláv, bolgár-szláv jellegű topónímiai anyagban kutatja a bolgárság meglétének bizonyítékait.²

Előzmények: a dunai bolgár állam létrejötte és Avaria bukása

A bolgárság a VIII–IX. század folyamán három különböző eredetű és nyelvű népcsoportból ötvöződött egységes néppé. A bolgár-törökség Asparuch vezetésével hozzávetőlegesen 670–680 között vándorolt a Don vidékéről az Al-Dunához,³ s alkotta a későbbi

¹ Egy-egy szélsőséges példa a hazai és a nemzetközi kutatásból: Moór Elemér a bolgár-szlávknak tartott helynevek alapján az Alföld teljes egészét bolgár fennhatóság alattinak vélte, míg a román Comşa Bodrogszerdahelyről közölt két edényt, mint a Kárpát-medencei bolgár fennhatóság északi határát jelző bizonyítékot. *Moór* 1970. 362. o.; *Comşa* 1960. 407. o.

² A kombinációval kapcsolatban régészeti szempontból említendő, hogy a devnyai temetők jól példázzák a bolgár-török-szláv együttélést a VIII–IX. században, ami talán az onogur réteg nyelvvesztésének időpontjára is utalhat. Viszont a kereszténység térhódítása a bolgárság körében csak a X. században teljesedett ki és megnyugtatóan csak ekkortól feltételezhetjük a bolgár-törökség nyelváltását.

³ Vö. Nicephorus Patriarcha és Theophanes azonos (és az eseményekkel kortárs) forrásból merítő tudósítását. *Szádeczky-Kardoss* 1998. 218–219. o. *Nicephorus Patriarcha*, p. 33, 13–34, 19 (Glossar B I 131): „Ő (ti. Asparuch – K-K. A.) átkelvé a Dnyeper és a Dnyeszter folyón, a Duna környékén lakik; itt a megtelepedésre igen alkalmas helyet foglalt el, amelyet nyelvükön Onglosnak hívnak s amely nehezen megközelíthető és bevehetetlen az ellenség részéről.” *Theophanes* a. m. 6171 (p. 357, 8–358, 11) (Glossar B I 156): „...A testvérek

bolgár állam katonai vezetőrétegét. Ez a török nyelvű népesség a helyi szláv lakosságra telepedett rá, amely a VI. század folyamán, illetve a VII. század első felében, részben az avar inváziók sodrában került az al-dunai területekre. Ezt megelőzően a régióban trák eredetű, de a makedón hódítást követően erősen elgörögösödött etnikum adta a népesség alaprégét, ugyanígy a Dunamellék északi területein a többé-kevésbé romanizálódott *moesus*oknak jutott ugyanez a szerep.⁴ E népcsoportok összeolvadása már a VIII. században megkezdődött és a X. századra befejeződött. Egységessé vált a bolgár kultúra s vált általánossá a többség szláv nyelve.⁵

Nem világos, hogy Kuvrat halála után a fiai között kitört belső harcok vezettek-e a szétvándorláshoz, amely aztán a kazár beavatkozást kiváltotta, vagy a kazár támadás következtében bomlott fel Magna Bulgaria. Mindenesetre a kazár hódítást 660–670 közé datálja a kutatás. Asparuch népével átkelt a Dnyeperen, majd a Dnyeszteren és a Duna torkolatánál foglalt szállást. Bizánc megkísérelte megakadályozni, hogy a bolgárok átlépjék a Dunát, azonban az arab flotta sorozatos támadása a birodalmi főváros ellen elvonta figyelmét a Balkánról. 680-ban a császár személyesen vonult hadba Asparuch ellen, de kénytelen volt a következő évben békét kötni a bolgárokkal, akik kiterjesztették fennhatóságukat az Al-Duna és a Balkán-hegység által határolt területre. A terület kedvező stratégiai fekvését kihasználva a bolgárok meghódított szláv törzseket (az ún. Hét Nemzetséget⁶ és a severiseket) telepítettek le országuk Bizánccal és Avariával érintkező határaiakon.⁷ A VII. század végén hont foglaló bolgárok új hatalmi helyzetet teremtettek a steppe nyugati nyúlványán és a Balkán peremén. A Bolgár Kánság Bizánc és Avaria közé ékelődve gyakorlatilag átvette a kaganátus szerepét Bizánc északi nomád-politikájában; Asparuch hódításait nemcsak békekötés szentesítette, hanem a bazileosz ezután az addig az avaroknak fizetett évpénzt a bolgár udvarba küldte el. Az Avar Kaganátus tehát a bolgárok honfoglalásával elvesztette az ellenőrzést az al-dunai területek felett, de különösebb katonai konfliktusba nem került az újonnan létrejött bolgár állammal. Az avar állam a VIII. századra „bezárkózott”; véget vetett hadjáratainak, eltűnt a déli és nyugati harcterekről is. A VIII. századra kiépítette és megerősítette határait, gyepüket alakított ki a frankokkal és Bizánccal határos területein, azaz az Enns és a Bécsi-erdő közötti határvidéken, valamint a zalai dombvidék területén és a Mura vidékén.⁸

---

harmadika, az Asparuch nevű átkelve a Dnyeperen és a Dnyeszteren, s az Ogloshoz jutva – ezek mind a Dunától északra fekvő folyók – köztük és a Duna között telepedett le. Minden részről biztonságosnak és nehezen megtámadhatónak vélte ugyanis ezt a helyet...” Ugyancsak említi Asparuch bolgárjainak Al-Duna menti letelepedését Pseudo-Moses Chorenensis földrajzi műve és József, kazár kagán levele. Vö.: *Szádeczky-Kardoss* 1998. 218., 324. o. A fentiekben túl értesít még az eseményekről a bolgár fejedelmi lista Asparuchról (Ispereich) szóló fejezete: „...És aztán a Duna innenső oldalára jött Ispereich fejedelem, aki a mai napig uralkodik...” *Szádeczky-Kardoss* 1980. 57. o. Valamint Bíborbanszületett Konstantín *De thematibus* című munkájában: „A barbárok (értsd: a bolgárok) átkelése a Dunán Konstantinos Pógónatos (668–687) uralmának a vége felé történt...” Uo. 71. o. A migráció előtti Magna Bulgaria történetéhez vö.: *Ziemann* 2007. 142–160. o.

⁴ *Szádeczky-Kardoss* 1979. 3. o.; *Ziemann* 2007. 22. o.

⁵ *Fodor* 1983. 20. Vö. *Ziemann* 2007. 167-179.

⁶ Harmatta János az ún. Hét Nemzetség vagy Hét Törzs (*Hepta geneai*) nevű népalakulatot, filológiai vizsgálódásai után, megfeleltette a IX. század eleji magyarokkal, akik nem alárendelt, hanem szerződéses viszonyban álltak a bolgár hatalommal. *Harmatta* 2001. 6–7. o.

⁷ *Obolensky* 1999. 86–87. o.; *Ostrogorsky* 2001. 119–120. o.; *Zimonyi* 2005. 190–191. o. Vö.: *Theophanes*, a. m. 6171 (p. 359, 7–21) (Glossar B I 156) és *Nicephorus Patriarcha*, p. 35, 13–25 (Glossar B I 131) értesítéseit. *Szádeczky-Kardoss* 1998. 223. o.

⁸ *Szőke* 1996a. 602–603. o.

A VIII. század végi avar–frank harcok következményeképpen a kaganátus Dunáig fekvő része 796 nyarára frank *markká* vált, területéből szervezték meg az *Oriens*.⁹ Viszont Avaria keleti része IX. századi történetének megítélése felől nincs konszenzus a kutatásban. Mindenesetre a honfoglalás hajnalán a Regino említette „karantán végek” a Dunántúllal, a „morva végek” (a hagyományos elképzelés szerint) a Felvidék nyugati felével, a „bolgár végek” pedig Dél-Erdéllyel és az Alföld egy részével azonosíthatók, az „avar pusztaság” az Alföld nagyobbik felső felének felelt meg.¹⁰ A szakirodalom ebben a felosztásban ma már talán egységesnek mondható, de éppen a bolgár fennhatóság északi kiterjedésének kérdése (valamint Ómorávia lokalizálása) ma sem lezárt téma.

Külhoni feljegyzések adatai

Krum bolgár uralkodó regnálása alatt (803–814), a *Suda Lexikon* egy passzusának tanulsága szerint¹¹ a bolgár seregek megsemmisítő csapást mértek a Tisza bal oldalán élő avarokra. Más kortárs kútfők értesülései alapján arra következtethetünk, hogy az avarok elleni bolgár támadás 803-ban vagy valamivel utána történt.¹² A Krum által indított háború megroppantotta ugyan az addig a frank erőktől megkímélt avar csapatokat, de a bolgár állammal szomszédos területek nem integrálódtak a kánságba. A 810-es évekre vonatkozóan néhány forrás közös bolgár–avar hadmozdulatokról számol be, amelyet egyesek az egykori Avaria déli részei bolgár megszállásának értelmeztek. Azonban erre forrásaink nem utalnak,¹³ csak Krum hadjáratára. Másfelől a bolgárokkal szövetségben harcoló avar katonai kontingensekről említést tevő kútfők adatai nem a Magyar Alföld (vagy akár még keletibb területek) bolgár megszállására bizonyíték, hanem avarok katonai segédnépként való felhasználására a bolgárok Bizánc ellen irányuló védekező és támadó hadjárataiban. Erre vonatkozik 811-el kapcsolatban az ún. *Scriptor incertus A* híradása,¹⁴ 814 kapcsán a *Scriptor incertus B* adata,¹⁵ valamint a *Kisebb Lorschi Évkönyvek (Annales Laurissenses Minores* vagy *Chronicon Laurissense Breve*) említése.¹⁶ Az első forrás kifejezetten avar zsoldosokról¹⁷ beszél a bolgár seregben egyéb szláv

⁹ Bóna 1984. 341–343. o.

¹⁰ Vö.: Regino, in: HKIF 198. o. Az „Avarorum solitudines” régészeti alátámasztására vö.: Madaras 1993. 11–32. o.

¹¹ Vö.: Olajos 2001. 25. o. A passzus magyarázatához: uo. 28–33. o. Lásd még: Olajos 1996. 91–94. o.

¹² Olajos 2001. 43. o. Vékony Gábor valamivel későbbre datálta az eseményt: szerinte Krum hadjárata 805–811 között játszódott le. Érvelése arra épült, hogy 805-ben újólal említik az avarok kaganját, azonban 811-ben „az avarok fejedelmeként, illetve a tudun és más előkelők előtti méltóságként valami *canizauci* címűt emlegetnek”. Ez a cím megfeleltethető lenne a dunai-bolgár káni címmel (kanesivgi), melynek Kárpát-medencei jelenléte csak azzal magyarázható, hogy 811-ig a bolgárok fölébe kerekedtek az avaroknak, s azok bolgár uralom alá kerültek. Vékony 1997. 1158. o.

¹³ Sőt, a Regino említette „avarok pusztái” (Avar(or)um solitudines), (melyet a krónikás szerint a honfoglaló magyarok először szálltak meg, és az Alföld északi felével azonosítható) egyértelműen arra mutat, hogy az nem volt a bolgárok által megszállva. Vö.: HKIF 198. o.

¹⁴ Vö.: Olajos 2001. 50–56. o. Lásd még: Olajos 1996. 94–96. o.

¹⁵ Vö.: Olajos 2001. 65–66. o. Lásd még: Olajos 1996. 996–997. o.

¹⁶ Vö.: G. Tóth 1977. 42. o.

¹⁷ Király Péter óbolgár forrásokra hivatkozva úgy gondolta, hogy ezek a zsoldba fogadott harcosok nem avarok, hanem „előmagyarok”, akiknek a megnevezése „néhány prologban, illetve szinakszáriumban”: Ögre, illetve ennek változatai, amely alak X. századi állapotokat tükröz. Király 1980. 361. o.

zsoldosok mellett, akik a bolgár védelmet erősítik a támadó bizánci erőkkel szemben. Már Gjuzelev felhívta rá a figyelmet, hogy a „zsoldba fogadás” (*μισθωσόμενοι Ἀβάρους*) a bolgárok részéről csak úgy magyarázható, hogy a passzus által említett avar kontingensek nem alattvalói engedelmességgel tartozó meghódítottai voltak Krumnak, hanem a bolgár államtól független nép tagjai.¹⁸ A második kútfő vallomása szerint viszont a bolgár fejedelem mint saját népét (*λαόν*) gyűjtötte zászlaja alá avar harcosait. A két forráshely közötti ellentmondás feloldására Olajos Teréz Regino 900 körüli adatára hivatkozik, akinek az avarok pusztáiról szóló tudósítása a Duna-kanyar és a Tisza felső és középső folyása közötti területtel azonosítható.¹⁹ Ez a terület nem tartozott Bulgáriához, sem más, egyéb hatalom fennhatósága alá. Az itteni avarok állhattak Krum zsoldjába, míg az ettől délebbre élő avar maradványok kerültek – tipikusan nomád felfogás szerint – alattvalókként Krum seregébe.²⁰ Harmadik forrásunk arról tájékoztat, hogy „ebben az esztendőben Lajos császár augusztus 1-jén gyűlést tartott frankjaival és a görögök követei segítséget kértek tőle a bolgárok és más barbár népek ellen.” Könnyen lehetséges (az adatok jól egybe vágnak), hogy a *más barbár népek* közé tartoztak azok az avarok, akiket első forrásunk mint bolgár zsoldosokat említ.²¹ A bolgár állam nem annektált avar területeket, de felhasználta a bolgár végekké vált avar földek katonai potenciálját.

A terület „üresen hagyására” utal az is, hogy Krum hadjárata után, 818-ban az *abodritok* és a *timocsánok* törzsei kiváltak a bolgár uralom alól és frank védnökség alá húzódtak. A korábban a bulgáriai Timok folyó mentén élő szlávok, a timocsánok a Szerémség vidékén, míg az abodritok (akiket *predenecentinek*, ’elpártolók’-nak is neveztek) a Temesközben foglaltak szállást.²² A birodalmi évkönyvek (*Annales Regni Francorum*)

¹⁸ Gjuzelev 1966. 20–23. o. Idézi: Olajos 2001. 57. o.

¹⁹ HKIF 198. o. 619. jegyzet. Ide kívánczik Szádeczky-Kardoss Samu filológiai megállapítása is, melynek értelmében nem lehet ’elhagyott, lakatlan’ értelemben fordítani az „avar pusztaságot”, mert Regino ugyanezen fejezetében a *solitudo* szó nem lakatlan, hanem éppen ellenkezőleg időnként túlnépesedett (!) terület jelöléseként fordul elő. Szádeczky-Kardoss 1983a. 197–198. o. illetve 209. o. 22. jegyzet.

²⁰ Olajos 2001. 58–60. o. Lásd még: Szádeczky-Kardoss 1983a. 207–208. o. 15. jegyzet. A *Scriptor incertus B* értesítésével azonos adatot közöl Pseudo-Symeon is, melyet az előbb említett kútfőből merített: „Krum hadjárata indult összegyűjtve nagyszámú (had)népét, még az avarokat és az összes szláv területek embereit is”. Olajos 2001. 69. o. Erre utalhatnak például a Bácskában található Moravica-Koppláló és Horgos-Budzsák lelőhelyek is. Ezeket az avar temetőket a IX. század első harmadára hagyták fel, minden bizonnyal elszegényedés miatt. *Ricz* 1993. 177. o. Embertani szempontból említendő, hogy a Duna–Tisza közének avar népességére jellemző koponyaalkat nem található meg ugyanezen terület honfoglaló és Árpád-kori magyar anyagában, ami az egykori népesség szétszóródására (végső soron a bolgár támadás – K-K. A.) utalhat. *Éry* 1993. 45–46. o.

²¹ Olajos 1996. 94–97. o.; Olajos 2001. 66. o. Logikusan érvel az avar interpretáció mellett: G. Tóth 1977. 43. o. Mindhárom kútfő értesítését relativizálja Szalontai Csaba, mivel a passzusokban nincsenek világosan megnevezve az avarok, s ahol esetleg sejtethők, szerinte ott is, mint szövetségesek harcolnak a bolgárok oldalán és nem hódolt népként. Ennek a jelentősége nem abban van, hogy másként ítéli meg a kútfők értelmezésének a helyességét, hanem abban, hogy leszögezi: Krum uralkodása alatt a bolgárok alföldi jelenlétére vonatkozóan a forrásokból levonható bárminemű következtetés is erősen megkérdőjelezhető. Szalontai 2000. 265–266. o.; Szalontai 2001. 108. o.

²² Bóna 1984. 370. o.; Bóna 1989. 95. o. Az egykorú híradás *Duna menti Dáciának* nevezi ezt a területet: „Caeterum legatos Abodritorum, qui vulgo Praedenecenti vocantur et contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt...” Vö.: *Annales Regni Francorum* aa. 824.; *Kurze* 1895. 165–166. o.; Bóna 1987. 189. o.; Bóna 1989. 95. o. 13. jegyzet. Bóna Imre szerint a *praedenecenti* mint jelző a (Bóna által Sirmium környékére lokalizált) *Maravanira*, azaz a Morava-menti szlávokra vonatkozik. Bóna 2005. 167. o. Igaza van Bónának, már ami a *Frank Birodalmi Évkönyvek* 822-es bejegyzését illeti. Az abodritok összefüggésbe hozása az „elszakadókkal” ugyanezen kútfő fentebb idézett 824. évi közléséből fakad. Mindenesetre a megfeleltetés ennek fényében valóban nyitott kérdés, de az abodritok lokalizálását nem befolyásolja.

bejegyzései szerint 818-ban a dalmáciai *guduscanusok* követével, Alsó-Pannonia, azaz a Dráva–Száva vidék küldöttével valamint a Timok folyó vidékén élő *timocianusok* Bulgáriától elpártolt népének követével járultak az abodritok Lajos császár elé Heristalliumban, később a *sorabokkal*, *wilzokkal*, *csehekkal*, *marahaiakkal*, *praedenecentusokkal* és pannoniai avarokkal együtt említve 822-ben Frankfurtban, majd 824-ben Aachenben.²³ A leírtak értelmében a császár kiterjesztette feljükké védnökségét és fennhatóságát.²⁴

Feltűnnek a timocsánok más eseményekkel kapcsolatban is; 819-ben, azaz egy évvel azt követően, hogy a timocsánok népe frank védnökség alá húzódott a bolgár fennhatóság elől, Ljudevit, sisciai frank hűbéres fejedelem mellett találjuk őket szövetségesként karantán és krajnai szlávok társaságában, amikor megkísérel függetlenedni a birodalomtól.²⁵ Ljudevit „regnuma” a Dráva–Száva közére tehető, ennek keleti szomszédjai voltak a timocsánok. Szerémségi lokalizálásukkal hozták összefüggésbe a szlávok nagyobb arányú megjelenését a Dunántúlon. Eszerint „az avar korszakban szlávok tömeges jelenlétére sem régészeti, sem történeti adatok nem utalnak a Dunántúlon”; nyilván innen adódik az elgondolás, hogy „beköltözésük a 820-as években történt déli irányból”,²⁶ ami a timocsánok (és egyéb szláv csoportok) menekülésével hozható összefüggésbe a 820-as évek végi frank–bolgár harcok miatt. A birodalmi évkönyvek mindenesetre nem említik az elkövetkező években a timocsánok törzseit.

Az abodritok temesközi lokalizálása nem egyértelmű. 825 tavaszán a császár hívására újra bolgár követek jelentek meg Aachenben a frank–bolgár határ kérdésének rendezésére, az abodritok követsége viszont elmaradt, holott törzseik 824-ben még frank segítséget kértek a bolgárok ellen. Minden bizonnyal a frankok nem tudtak fegyveres segítséget nyújtani a Bulgáriától elszakadó szláv törzseknek, így azok Omurtag hatalma alá kerültek.²⁷ A birodalmi évkönyvek 824-es híradása a nép nevén túl annak lakhelyét is megadja: Duna környéki Dacia. Ez a terület, a kortárs kútfők szerint, már Jámbor Lajos regnálása előtt, Nagy Károly uralkodása alatt frank fennhatóság alá került,²⁸ népével, az *abodritus praedenecentusokkal* együtt. Az esemény időpontja bizonytalan, de Szádeczky-Kardoss szerint a legvalószínűbbnek a 803-as datálás látszik; ekkor ugyanis Pannonia mellett vele szomszédos területek is hódoltak, s az avarok mellett szlávok is.²⁹ Einhard

²³ Szádeczky-Kardoss 1983a. 191–192. Vö. *Kurze* 1895. 149., 159., 165–166. o. A frank fennhatóság alá vetett avarokat önálló népközösségként hiteles kútfő utoljára 822-ben említi. A pannoniai avarok népi közösségének a felszámolását s közvetlen birodalmi adminisztráció alá rendelésüket azokkal az átszervezésekkel szokták a kutatók kapcsolatba hozni, amelyekre a bolgárok Dráva menti inváziói kapcsán került sor néhány évvel később. Szádeczky-Kardoss 1983a. 194. o. Vö.: *Szőke* 1996b. 32–33. o.

²⁴ Szádeczky-Kardoss 1983a. 191. o.

²⁵ *Szőke* 1996b. 30., 32. o. Vö.: *Kurze* 1895. 150–151. o.

²⁶ Vö.: *Bóna* 1984. 353. o.

²⁷ Szádeczky-Kardoss 1983a. 192. o.

²⁸ Vö.: *Einhard: Vita Karoli Magni*, 15. Idézi: Szádeczky-Kardoss 1983a. 192. o.

²⁹ Vö.: *Annales Lobienses*, a. 803., illetve *Annales Mettenses priores*, a. 803. Idézi: Szádeczky-Kardoss 1983a. 193. o. A birodalmi évkönyvek szerint 805-ben avarok kaptak lakhelyet „inter Sabariam et Carnuntum”, mert korábbi szállásaikon a szlávok zaklatásai miatt nem maradhattak. Kérdéses, hogy a Duna–Tisza közéről 796 körül elűzött, hódolni nem akaró avarok összefüggésbe hozhatók-e a fenti történésekkel. Mindenesetre 811-ben Duna környéki szlávok vezéreit is az uralkodó színe elé hozták a frank parancsnokok, akik az avarok és szlávok viszálykodásainak véget vetni vonultak ki. Kérdéses, hogy lehetett-e a Duna–Tisza közének térsége a távozó avarok után az abodritok szállásterülete, illetve hogy vezetőik ott voltak-e a 811-es bonyodalmak miatt a császári kihallgatáson. Szádeczky-Kardoss 1983a. 203–204. o. 6. jegyzet. (Ugyanítt hozza a forráshelyeket is.)

közlésében „Dacia” mindkét Pannoniát (utramque Pannoniam) érintő, mellettük fekvő (adpositam) területként szerepel, azaz: nem az antik Dacia fogalma érvényesül (amely csak a Titel-Nándorféhegyvár közötti szakaszon nyúlt a *Pannonia Sirmiensis* határoló Dunáig), hanem a Dráva torkolatnál végződő észak-déli Duna-szakasz bal partjának egy darabját is magába foglalta, tehát a déli Duna–Tisza közt egész szélességében felölelte.³⁰ A leírtakból következik, hogy bár az abodritok szállásait a Temesközbe helyezte a kutatás, s azt feltételesen összefüggésbe is helyezte Onegavon tarkhan hadjáratával, más kútfők adatai szerint az említett nép területe inkább nyugatabbra, a Duna–Tisza közének déli sávjára helyezhető. A „Duna környéki Dacia” kitétel nagyjából lefedi mindkét területet. Visszatérve kiindulási pontunkhoz: Krum avar hadjárata után a bolgár erők minden bizonnyal nem vették birtokba az egykori Avaria délkeleti részeit, azaz a Duna–Tisza köze, illetve a Tiszántúl déli területeit. Máskülönb a bolgár főség alól elszakadó szláv népek nem vonultak volna az említett vidékekre, ha azok bolgár ellenőrzés alatt állnak ezeket megelőzően.³¹ De nem említenek ilyen bolgár expanziót a történeti adatok sem.

Ismeretes, Omurtag többször küldött legációt a frank udvarba a szökevény hódoltak támogatása miatt, de a 824–826 között lezajlott tárgyalások nem vezettek eredményre.³² Valószínűleg tehát ekkortájt terjeszthették ki újra fennhatóságukat a bolgárok az abodritokra, és így a következő adat esetlegesen ehhez a bolgár hadjárhoz köthetik; egy bolgár sírfelirat szerint „Kán üvgi Omurtag. Onega bon..ra tarkan ’etetett’ emberem volt és elmenve a harcba belefűlladt a Tisza folyóba. Nemzetsége Küviar volt.”³³ Nem tudjuk biztosan, de jó eséllyel az „elpártoló” abodritok elleni bolgár fellépéssel függhetnek össze a forrás által elmondottak.³⁴ Ezt követően 826-tól kezdődően a bolgárok támadták Pannonia Inferior keleti részét, a mai Szerémséget és Szlavóniát, s leverve a frank ellenállást,

---

³⁰ Szádeczky-Kardoss 1983a. 193. o. A földrajzi lokalizációt indokolandó, Szádeczky-Kardoss megjegyzi: „Bármennyire vitatott is ti., hogy a Karoling kor különböző periódusaiban mit jelentett Pannonia Inferior és Pannonia Superior, az bizonyos, hogy 828 előtt a két tartomány együttesen tekintve nemcsak a Dráva-torkolat alatti, hanem kisebb vagy nagyobb hosszúságban az azon felüli Duna-vonalat is elérte.” Szádeczky-Kardoss 1983a. 193–194. o. Vö.: uő. 204–205. 8–9. jegyzet. Itt jegyzendő meg, hogy Kristó Gyula tévesen akarja összefüggésbe hozni az Erdélyben két nagyobb csoportra különíthető szláv régészeti hagyatékot e népekkel. Vö.: Kristó 2002a. 44–45. o.; Kristó 2003. 34–35. o.

³¹ Vö.: Szalontai 2000. 266 o.; Szalontai 2001. 109. o. Egészen más véleményt fogalmazott meg Vékony Gábor. Álláspontja szerint az avarok pusztái a Dunántúlra lokalizálандók, közelebbről a Rába-vidékre. Mivel ezzel a területtel határosak a bolgárok végei, a bolgár expanzió nyugati határa is ezzel feleltethető meg. Ezekből következik, hogy a Dunától keletre fekvő egykori avar földek Krum hatalmába kerültek. Vékony 1997. 1159. o. A félreértés abból fakad, hogy Vékony Regino és Nagy Alfréd leírásának adatait, amelyek pannoniaiak és avarok pusztáiról illetve pusztaságról tesznek említést, az Oriensben lévő Avariával (Pannonia Superior) egyeztetve, tévesen. Ugyanis Regino adataiból az is következik, hogy mivel ezt a területet foglalták el legelőször a honfoglalók, a Dunántúl lenne a magyarok által elsőnek megszállt vidék. Természetesen azonnal előkerültek a bolgár végek határvárainak nyomai is, mint a bolgár expanzió kiterjedésének bizonyítékai. Mint a nyelvészeti fejezetben látni fogjuk, ezek bizonyító ereje igencsak kérdéses.

³² Vö.: *Annales Regni Francorum*, aa. 824, 825, 826. *Kurze* 1895. 164., 167–169. o.

³³ Vö.: *Fehér* 1931. 146. o.; Szalontai 2000. 266. o.; Szalontai 2001. 108. o.

³⁴ Bóna 1984. 370–371. o. A bolgár hadjáratot az Alföldön 827–831 közé keltezte, mert Omurtag halála után utóda, Malimir békét kötött a frankokkal (832). Azonban a béke Malimir és I. Lajos között csak a hódoltatás idejének felső határát zárja le. Valószínűbbnek tűnik Szádeczky-Kardoss 824–826-ra datált elképzelése. Szádeczky-Kardoss 1983. 203. o. 4. jegyzet. Szádeczky-Kardoss szerint az abodritok hódoltatása lehetett az a hadjárat, amelynek során Onegavon, bolgár főember a Tiszába veszett (ebből következően annak alsó szakaszánál). A 827–829. évi bolgár–frank összecsapások súlypontja nem a Tisza, hanem a Duna és a Dráva mentén volt. Uo. és vö.: *Annales Regni Francorum*, a. 827. *Kurze* 1895. 171. o. Lásd még: *Annales Fuldenses*, a. 829. Vö.: Szádeczky-Kardoss 1983a. 203. o. 4. jegyzet.

bolgár igazgatást vezettek be. A bolgár–frank határ a Duna vonala és a Szerémség keleti része lett.³⁵ A fenti bolgár sírfelirat Omurtag uralkodásával való datálása (814–831) és a Tisza említése már több fogódzót ad a IX. századi Kárpát-medencei bolgár jelenlét kérdéséhez. A bolgár kutatásban Gjuzelew óta van jelen az a vélekedés, amely történetileg a legvalószínűbb: 826/827-ben Omurtag kánnak a frankok ellen a Szerémségben elért katonai sikerei tették lehetővé, hogy a Bánság, a Duna–Tisza közének déli része valamint a Kelet-Szerémség bolgár ellenőrzés alá került.³⁶ Erre az időre tehető Dél-Erdély bolgár megszállása is.³⁷ A bolgár hódításokat 832-ben Malamir kán a keleti frank birodalommal megkötött békeszerződésben biztosította. Az abodritok ismét bolgár alattvalók lettek.

A magyar honfoglalásig mindössze két adatunk maradt a Kárpát-medencei bolgár jelenlétre vonatkozólag. A 863. évi események kapcsán Borisz (852–889) bolgár kánt Német Lajos morva-ellenes szövetségében találjuk. Bóna szerint ebből arra következtethetünk, hogy a bolgárok képesek voltak megtámadni a morvákat az Alföldön keresztül, illetve, hogy a „Tisza–Maros-völgyben is volt előretolt katonai őrhelyük”.³⁸ Ezen elgondolás szerint a bolgár felvonulási területek az „avarok pusztái” lettek volna, és ezzel függhet össze Dzsaháni értesítése, miszerint a morvák és a bolgárok között tíznapos járóföld van.³⁹ A kutatás a Bolgár Kánság morvák elleni támadását és annak az Alföldön keresztül történt lebonyolítását rekonstruálta a híradásból. Nagyon találóan mutat rá Bóna a vállalkozás diplomáciai oldalára; ekkor alakult ki a negyedszázadon keresztül működő Kárpát-medencei katonai egyensúly: magyarok és morvák szövetsége a frank–bolgár koalícióval szemben. 881-ben Szvatoplukot két irányból segíti egy magyar sereg és egy kabar kontingens. Ez egészen Bécsig nyomul előre.⁴⁰ Válaszul 883-ban Szvatopluknak ismét el kell szenvednie a bolgárok betörését. Amikor 892-ben a morvák újból megtagadják a hűséget a frankoktól, Szvatopluk ismét magyar segítséget szerez, de ez bolgár támadást is maga után von. A helyzet akkor változik meg, amikor a frank követség nem tud bolgár segítséget szerezni a birodalomnak, mert a kánságot bizánci ügyei foglalták le. Nem véletlen, hogy a bizánci diplomácia a *Hétmagyarral* kezd tárgyalásokat az Al-Dunánál egy bolgár-ellenes támadásra biztatva azokat.⁴¹ Itt kell utalnom Ómorávia fekvésének problémájára. A Szvatopluk országát a déli Morava mellé és a Szerémségbe lokalizáló kutatók felfogásából az is következik, hogy ennek a szláv „államalakulatnak” keleti szomszédja volt Bulgária. A bolgárok „morvák” elleni támadásának földrajzi körülményeiről kútfőink nem emlékeznek meg, így gyakorlatilag csak az „északi hipotézis”, azaz a hagyományos morva lokalizáció okán kerül szóba a rekonstruált felvonulás avar területeken, és ami ezzel tárgyunkat tekintve összefügg, az Alföld bolgár „ellenőrzése”.⁴² Egyébként Bóna szerint: „abból, hogy a bolgárok –

³⁵ Nevezett területek ezt megelőzően nem lehetek bolgár ellenőrzés alatt. Vö.: *Bóna* 2005. 168. o.

³⁶ A magyar kutatásban aligha nem Váczy Péter volt az első, aki rámutatott azon nézet téves voltára, mely szerint a Duna–Tisza köze már Krum kán idején bolgár fennhatóság alá került. *Váczy* 1938a. 215. o. 1. jegyzet.

³⁷ *Fodor* 1983. 19. o. Az elfoglalt területek nagyjából egy szélességi koordinátákra esnek, ha a Maros vonalát meghosszabbítjuk a Dunáig.

³⁸ *Bóna* 1984. 371. o.; *Bóna* 1987. 190. o. Bóna összefüggést lát a bolgár felirat Tisza adata, s Csongrád déli-szláv eredetű neve között, ami véleménye szerint a folyó középső szakaszáig terjedő katonai ellenőrzésre utalhat. *Bóna* 1989. 95. o.

³⁹ Vö.: *Zimonyi* 2005. 274. o.

⁴⁰ Vö.: *Salzburgi Évkönyvek* híradásával: HKIF 209. o.

⁴¹ Vö.: DAI 40. cap. 179. o.; Lásd továbbá: *Bóna* 1987. 198–199. o.

⁴² Érdeemes még néhány szót ejtenünk a tárgyalat korszak és terület egy másik, ugyancsak le nem zárt kérdé-

ha kellett, s ha akarták – meg tudták támadni a Garamon túl lakó morvákat, önmagában nem következik, hogy *Belgrádtól északra valaha is nagyobb erőket tartottak volna*”.⁴³ A másik értesítés Arnulf 892 szeptemberében Laodimir (Vladimir) (889–893) bolgár kánhoz a szövetség megújítására küldött követségétől ismeretes, amely arra kéri a bolgár uralkodót, hogy „ne engedélyezzék a morváknak onnan⁴⁴ a vásárolt só szállítását”.⁴⁵ Utóbbi adatot a dél-erdélyi, maros-völgyi sóbányák feletti bolgár fennhatóság bizonyítékeként értékeli a kutatás,⁴⁶ s mint egyetlen írásos forrást, mely a dél-erdélyi bolgár uralomra utal.⁴⁷

A magyar hagyomány a Kárpát-medencei bolgárokról

Anonymus gestájának 11. fejezetében arról tesz említést, hogy a honfoglalással egy időben „A Tisza és Duna közti területet fel az orosz és lengyel határig pedig Bulgária fejedelme, Szalán⁴⁸ fejedelem öse, a nagy Keán foglalta el, és szlávokkal, valamint bolgá-

---

séről, mely ugyan nem kapcsolódik közvetlenül az általunk vizsgált kérdéskörhöz, de befolyásolhatja az Alföld honfoglalás-kori bolgár jelenlétének megítélését. Boba Imre és Püspöki Nagy Péter eredményei alapján a kutatás egy része úgy véli, hogy a honfoglalás előtt, a IX. század folyamán kialakult a Kárpát-medence déli részén egy szláv fejedelemség, ami valószínűleg egy nagyobb egység patrimonális része volt, amely felépítésében a Ruszhoz volt hasonlatos. Területi elhelyezkedése inkább csak vázolt, de úgy tűnik, hogy a Szerémség, boszniai területek, és a későbbi magyar Bács, Bodrog, Csongrád vármegyék is beletartozhattak, s mint ilyen, minden bizonnyal szomszédos volt a Bolgár Kánsággal. Ez lenne a DAI által említett Ómorávia. Erre mutat többek között Maszúdi híradása is, mely szerint a szlávok közé tartozó morvák valaha a Morava folyó mentén éltek (Malāwah), de most már a bolgárok (burġar) telepedtek oda. Vö.: *Kmoskó* 2000. 207. o. A DAI is hasonlóan adja meg Szvatopluk országát: 40. cap. 177. o. A hagyományos elképzelés a mai morva területekre helyezi a morvák IX. századi központját, és uralmi területük magját. A „déli lokalizációt” elfogadók azonban nem az iménti kijelentés igazságát kérdőjelezzik meg, hanem azt vonják kétségbe, hogy Szvatopluk országa és népe, a maravai szlávok, organikus kapcsolatba hozhatók a morva szlávokkal. A kutatás ezen iránya szerint a ma elfogadott, IX. századi morva történelemnek tekintett időszak eseményeinek és személyeinek legalább egy része valójában a délszláv történelem egy darabja. Vö.: *Boba* 1996.; *Püspöki Nagy* 1978. Egyébként azok a munkák, amelyek érdeklődésének homlokterében csak feltűnik a Balkán-félsziget középkori története és nem a „Morva Birodalom” kapcsán foglalkoznak vele, tudják, hogy Bizánc szomszédságában számos szláv nép élt, akiknek „törzsi közösségeiket a bizánciak *Szklaviniai* (egyes számban *Szklavinia*) szóval illették, ezzel a Balkán kora-középkori történeti földrajzában központi jelentőségű elnevezéssel. A félszigeten szétszórt *Szklaviniai* olyan körzetek voltak, amelyek rendszerint földrajzi egységgel rendelkeztek és központjaik gyakran folyóvölgyek voltak, amelyek után lakóikat nevezték: a timokánok a Timok mellett laktak, a moravánok a Moravánál, a sztrimonitiek a Sztrumánál, a narentánok pedig a Narentánál. Politikailag a *Szklaviniai* a szlávok által elfoglalt területeket jelölték”. *Obolensky* 1999. 79. o. Ez gyakorlatilag Boba konklúziójának a leírása. A Bizánc vagy a Balkán középkori történetével foglalkozó munkák számára nem ismeretlen a moraván (avagy maravai) nép neve.

⁴³ *Bóna* 1987. 199. o. (Kiemelés tőlem: K-K. A.)

⁴⁴ Bár jogos Szalontai közbevetése, hogy a kútfő nem mondja meg, honnan származik az exportált só, s mi annak a szállítási útvonala, aligha kérdéses a Maros menti bolgár régészeti anyag tükrében, hogy itt valóban a dél-erdélyi sóbányákról lehet szó. Vö.: *Szalontai* 2000. 266. o.; *Szalontai* 2001. 109. o.

⁴⁵ Vö.: Fuldai évkönyvek értesítését. *Kurze* 1891. 121. o.; HKIF 189. o.; *Bóna* 1984. 371. o.; *Bóna* 1987. 190. o.; *Szalontai* 2000. 266. o.; *Szalontai* 2001. 109. o.

⁴⁶ Vö.: *Fodor* 1983. 19–20. o.; *Bóna* 1984. 371. o. Megjegyzendő még, hogy a bolgár temetőt megőrző Maroskarna mellett fekvő Zeligrad (‘Sóvár’) neve, ha az a bolgárokhöz köthető, jól kiegészíti a fenti passzus értelmezését, de a helynév bizonyító ereje kétséges bizonytalan kora miatt. Vö.: *Bóna* 1984. 371–372. o. További probléma, hogy a területen onogur-bolgárok hagyatékát ismerjük, de kérdéses, hogy ez a réteg szlávul beszélt-e már, hogy a helynevet adja. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy honfoglalás utáni bolgár–szláv betelepüléssel is lehet számolni.

⁴⁷ *Bóna* 1987. 190.

⁴⁸ A szakirodalomban az Anonymus által említett bolgár fejedelem nevének alakja többféleképpen is feltűnik. Jelen munkában a legújabb kutatások által alkalmazott formát, a Szalánt fogom használni, amelyet a Szalánkemén helynévből eredeztetnek (tehát földrajzi névből, mint annyi más, a Névtelennél felbukkanó szereplő nevét). Erről később bővebben szólnék.

rokkal népesítette be”.⁴⁹ A XII. fejezetben azt is elmondja, hogy amikor a magyarok elérték Munkácsot, ott szlávokat találtak, akik Szalán fejedelem alattvalói, e területet pedig Atilla, hun nagykirály halála után Szalán öse „a nagy Keán fejedelem” foglalta el.⁵⁰ Ugyancsak szlávokat említ az Ipoly és Nógrád vidékén (33. fejezet), akiket szintén Szalán alattvalóinak mond.⁵¹ Tehát Anonymus a Duna–Tisza közét továbbá a Felső-Tisza vidékét szláv nyelvű bolgár alattvalókkal népesítette be, egészen Nógrádig.⁵²

Györffy rámutatott, hogy a kép, amit Anonymus festett a honfoglalás-kori Kárpát-medencéről teljesen más, mint amelyről egyéb, nem hazai forrásaink tudnak. Munkájában a szlávokat, bolgárokat, cseheket, vlachokat, rómaiakat, kazárokat, kunokat, széke-lyeket és görögöket, mint a Duna-medence lakosait írja le. Nem ismeri a Frank Birodalmat, a morvák országát, és az önálló, görögöktől független Bulgáriát. Megnevez viszont hat fejedelemséget, akiknek vezéreit a magyarok legyőzték.⁵³ Nem lehet figyelmen kívül hagyni a tényt, hogy a honfoglalásról megemlékező legfontosabb és megbízható adataink közül egy sem említi a magyar–bolgár összecsapást az Alföldön, pedig a honfoglalást megelőző események egyike éppen a bolgárok és a magyarok al-dunai ütközete volt, s ha bolgár jelenlétet tételezünk fel, nehezen képzelhető el, hogy éppen ezen a területen ne csaptak volna össze.⁵⁴

A Névtelen munkája bevezetőjében rögzítette, hogy célja megírni a magyar királyok és nemesek genealógiáját, valamint hány országot és fejedelmet győztek le.⁵⁵ A honszerzés elbeszélésében Anonymus főúri kortársainak őseit szerepelteti és azt mondja el, hogy

---

⁴⁹ SRH I. 48. o. Vö.: *Veszprémy* 1999. 17–18. o.

⁵⁰ SRH I. 51. o. Vö.: *Veszprémy* 1999. 18–19. o.

⁵¹ SRH I. 75. o. Vö.: *Veszprémy* 1999. 31. o.

⁵² Fontos Anonymus adatait földrajzilag meghatározni, mert később a Névtelen értesítéseire hivatkozva magyarítottak helyneveket déli-szláv eredetűnek, mégpedig közelebről bolgár-szlávnak. Vö.: *Melich* 1921. 7. o.; *Melich* 1925–1929. 17., 102–107., 144. o. Anonymus morvákat lokalizál a Tisza–Szamos–Maros által összezárt vidékre, azaz a Tiszántúl északi felére, s nem bolgárokat. SRH II. 49. o. Vö.: *Veszprémy* 1999. 18. o. A szerepeltetés szokásos földrajzi oka itt is tetten érhető a geográfiai névanyagban, lásd a Bihar vármegyei *Marót* és *Marótlaka* helyneveket. ÁMTF I. 511–512. o. Mégis innen próbálta meg a régészet összegyűjteni a bolgárság feltételezett emlékeit, kevés sikerrel. Vö.: pl. *Mesterházy* 1977.; *M. Nepper* 1993. A Marostól délre eső alföldi területeket „bizonyos Galád nevű fejedelem Bodony várából kiindulva kun segítséggel foglalta el”. SRH I. 49–50. o. Vö.: *Veszprémy* 1999. 18. o. Világos, hogy ez esetben sem a IX. század végi, hanem saját korának aktualitásait vetítette vissza Anonymus a honfoglalás korába. Mind Szalán, mind Galád országát és népét a XII. század végi, XIII. század eleji etnikai és politikai helyzet ismeretében helyezte be a térség viszonyaiba, akik területei István koráig országgló vezérek uralmi territóriumai lehettek. Vö.: *Györffy* 1988. 92–92. o.; *Györffy* 1993. 209. o. A kutatás elfogadta, hogy az Anonymus által kreált személyek nevei földrajzi nevekből lettek képezve, leírásának nem sok köze van a tárgyalt téma valóságához. Vö.: pl. *Csóka J.* 1967.; *Györffy* 1988.

⁵³ *Györffy* 1965. 414. o.; *Györffy* 1988. 68., 72. o.

⁵⁴ *Szalontai* 2000. 267. o.; *Szalontai* 2001. 110. o. A magyar–bolgár ütközet gesztabeli leírásához kapcsolódik Horváth János megállapítása is, amely szerint „Anonymus... hihetetlen bőbeszédűsége ellenére sem találunk egyetlen egy részletesen kidolgozott harci jelenetet sem nagyterjedelmű munkájában. Mintha szándékosan kerülne egy-egy történeti esemény részletekbe menő ecsetelését, s helyettük megelégszik annak elnagyolt, sztereotip fordulatokkal teletűzdelt elbeszélésével”. A Névtelen csataleírásai sablon alapján készültek, Horváthtal szólva „kész skémák” alapján, ami biztosította az elbeszélő számára a tartalmi hitelességet és „tovasegítették az események egy-egy újabb fordulatához”. *Horváth* 1954. 221. o. Megállapítja: „Anonymus elbeszélő modora a maga teljes egészében a mesék, a naív epika világának levegőjét lehel, minden «művészi» fordulata ebből a világból kerül ki, és az egészet a vitészségnek, a leleményességnek és a lovagi eszménynek a dicsőítőse lengi körül”. *Horváth* 1954. 233. o.

⁵⁵ SRH I. 33. o. Vö.: *Veszprémy* 1999. 9. o.

a vezéri ősök miképpen foglalták el az itt élt fejedelmektől azokat a birtokokat, amelyeket leszármazottaik 1200 körül is birtokoltak.⁵⁶ Viszont a hagyomány nem tartotta fenn, hogy ezek az ősök milyen nevű vezéreket győztek le, miképpen azt sem, hogy milyen népeket találtak az elfoglalt földön. Márpedig Anonymusnak szüksége volt népekre, akiket a magyarok legyőznek, és szüksége volt vezérekre, akiktől a magyar honfoglalók megszerzik országaikat.⁵⁷ E személyeket jórészt helynevekből keltette életre, országaikat pedig X. századi magyar törzsterületek emlékéből alkotta meg.⁵⁸ Csóka J. Lajos értelmezése szerint a *Gesta Hungarorum* szerkezete, felépítése és történelemszemlélete nagyban függött a *Szentírástól*, és Anonymusnak munkája megírásánál legfőbb mintája a zsidó nép honfoglalása volt, melyet Józsué könyvében talált meg. Az idézett párhuzamok mellett idevág, hogy szerinte a bencés pannonhalmi iskolamester „feltűnően széles körű földrajzi ismereteit, úgy a különböző vidékek történeti jellegű szájhagyományait is céltudatosan, főleg a bencés monostorok, bencés növendékei és rendtársai s a Pannonhalmát mindenünnét felkereső látogatók (innumeris vos undique advenientes) segítségével gyűjtötte”, és általuk ismerhette meg az országban szétszórt apátságok fekvését s az azokat alapító nemzetségek genealógiáját. Anonymus történetírói működését jellemezve az a megállapítása, hogy az események legnagyobb részét fantáziája, elképzelése szerint adta elő. Ennek alkotásait látjuk a honfoglalók, s még inkább ellenfeleik személyében, akiket legtöbbször földrajzi helyek nyomán teremtett meg. Végül arra is utal, hogy más földrajzi nevek viszont etimológiai magyarázatai révén váltak érdekes, mesés történetek hordozóivá.⁵⁹ Akárhogy is, de tárgyunk szempontjából az látszik a legvalószínűbbnek, hogy a Névtelen Jegyző annyi történetietlen és anakronisztikus adatot dolgozott össze, hogy Bónával fogalmazva „az alföldi bolgár uralom emlékének tényén túl nem használhatóak Anonymus XIII. századi információi. A honfoglalás előtti bolgár várként említett Titelen és Alpáron⁶⁰ a feltárások nem találtak IX–X. századi réteget. Mind a kettő őskori

⁵⁶ A szerző műve az ősi, nemzetségi jogon birtokló főnemesség érdekében készült az új nagybirtokos arisztokráciával szemben. A geszta valószínű készülni idején, a XIII. század első felében indult meg a királyi és várbirtokok tömeges szétadományozása a jórészt idegen főurak részére. Ebben az időben kezd el az ősi birtokos réteg a de genere szóval feltüntetni a birtokszerző ős nevét. Nem véletlen, hogy Anonymus munkája az első magyar forrás, amelyben a de genere kifejezés előfordul. Györffy 1988. 72–73. o. Kristó is megjegyzi, hogy a de genere X szókapcsolatnak kormeghatározó szerepe van, mert a nemzetségnév hiteles oklevélben 1208 előtt nem fordul elő, viszont ettől kezdve folyamatosan szerepel. Így a keltezetlen elbeszélőforrás-helyek datálhatók a pontosan keltezett diplomák segítségével. Kristó 1994. 54–55. o. A maga korabeli birtokos nemesség birtokviszonyainak a rögzítése olyan hangsúlyos a Névtelennél, hogy célja érdekében „a honfoglalás lefolyását apró harci kalandokra, vitézi vállalkozások sorozatára bontja szét, hogy így az egyes – korában is élő – nemzetségek «foglaló» őseit külön-külön alkalma legyen földszerző tevékenységük közben bemutatni”. Anonymusnál az ország földterülete és annak birtokosok szerinti megoszlása áll az érdeklődés középpontjában és a birtokos nemesség érdekeit szolgálva ez határozza meg és irányítja történeti érdeklődését. Ezért eleveníti meg (többek között – K-K. A.) a földrajzi neveket s teszi azokat cselekvő személlyé a honfoglalás eseményeiben. Horváth 1954. 234. o.

⁵⁷ Anonymus viszonya a szóhagyományhoz ellentmondásos. A prológusban azt írja, hogy „illetlen és méltatlan dolognak tartanám, hogy Magyarország kiváló nemzete eredetét, hősi cselekedeteit a parasztek csalfa történeteiből vagy az igricék fecsegő énekeiből, mintegy álmokképekből ismerje meg”. SRH I. 33–34. o. Vö.: Veszprémy 1999. 10. o. Mindazonáltal a 42. fejezetben már azt olvashatjuk, hogy „ha akadna bárki, aki a magyarok harcainak és hőstetteinek jelen írásunk alapján nem adna hitelt, úgy higgyen az igricék csacsogó énekeinek és a parasztek csalfa történeteinek. Ezek a magyarok harcait és hőstetteit mind a mai napig megmentették a feledéstől”. SRH I. 87. o. Vö.: Veszprémy 1999. 37. o.

⁵⁸ Györffy 1988. 73. o.

⁵⁹ Csóka J. 1967. 504–509. o.

⁶⁰ SRH I. 71., 80–81. o. Vö.: Veszprémy 1999. 29., 34. o.

erődített telep volt, amelyet a későbbi népmonda kapcsolt a honfoglaláshoz”.⁶¹ Alpár várának a régészeti vizsgálatával Bóna az eddigi legelfogadhatóbb magyarázatát adta a gesztában írottaknak. Véleménye szerint a Névtelen és kora még tudta, hogy a honfoglalóknak a Tisza-vidék déli felét a bolgároktól kellett elfoglalniuk.⁶² Ha a Tisza-mentén a honfoglalás előtt bolgár uralom állt fenn, akkor a hatalom 1200 körüli gyakorlatának ismeretében ez csak úgy volt lehetséges, ha erős váraik voltak. Ezen a ponton lép be a históriába a népi képzelet. A XI–XII. századi magyar állam falvakban élő népe az elhagyott régi várakat a magyarok megtelepülését *közvetlenül megelőző* ellenség alkotásainak hitte.⁶³ Bóna úgy gondolta, hogy koncepciója vonatkozatható „Titel, Bihar, Zemplén váraira is”.⁶⁴

Keán neve ugyancsak költött a Névtelennél; a szó a kagán tisztségnév származéka.⁶⁵ Keánt a krónikakompozíció 30. és 66. fejezete is említi.⁶⁶ Melich mindhárom Keánt különböző korokban élt, valós személyeknek gondolta, s mivel a személynév háttérében sejtett *kagán* cím személynévi használatára csak jelzős szerkezetben van adata (pl. Oguz kagán), valamint hogy „Salán ösét *Keanust*, valamint a Szent István által megölt *Keánt* emlékeink bolgárok és szlávok fejedelmeinek mondják” ezért szerinte ezek a Keánok

---

⁶¹ Bóna 1984. 372. o. Bóna István később utalt is az 1974–1977 között végzett ásatások publikált, történeti következtetéseire, amelyekről, mivel vidéki szakfolyóiratban jelent meg „akinek nem tetszik, máig nem veszi róla tudomást”. Bóna 2001b. 104. o. – Makkay János vonatkozó tanulmányában arra tett kísérletet, hogy bizonyítsa: Alpár homokja, ahol Árpád magyarjai megütköztek Szalán népével nem Tiszaalpára lokalizálható, hanem az egykori Bács vármegyébe, Titel közelében észak-nyugatra. Makkay 1996. 41–42. o. Érvelésének fő csapásiránya abban érhető tetten, hogy Anonymus információit földrajzilag átértelmezi, így Alpár mellett a Bodrog folyót sem az északi, hanem az ugyancsak bácsi Bodrogra vonatkoztatja (45. o.), figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy Anonymus ugyanezen passzuson belüli, egyéb helynevei, mint a Sajó folyó, Borsova, Ung és Zemplén vára, egyértelműen mutatják: a terület, ahonnan a honfoglalók elindulnak Szalán ellen, nem Titel mellett van, a későbbi bolgár–magyar határ közelében, hanem az Anonymus által megadott területen, a Felső-Tisza vidék mentén. SRH I. 53–54. Vö.: Veszprémy 1999. 19–20. o. A sor tovább is folytatható: Szalánt megtalálják Árpád tisztjei „a Tisza menti Alpár várában”. SRH I. 56. o. Vö.: Veszprémy 1999. 21. o. Azok olyan vidékeket érintenek, mint pl. Tokaj, ami nyilván lehetetlen lenne, ha a kérdéses Bodrog és Alpár a Bács vármegyében találhatók lennének azonosítható. Az általunk vizsgált kérdést tekintve azonban mindegy, hogy igaza lehet-e Makkaynak; ugyanis ha valóban az általa vázolt verzió lenne igaz, az azt jelentené, hogy a Névtelen által leírt egykori bolgár befolyási zóna központja nem a Magyar Alföld közepén feküdt, hanem közvetlen a bolgár határ tövében, Titelnél. Ez azt is jelenti, hogy a bolgár uralmi területet jócskán délebbre toltá, amely vidéket a kutatás eddig is bolgár befolyási övezetnek tartott.

⁶² Más kérdés, hogy az általa említett Görög-rév kedvéért ezeket a bolgárokat éppen Alpáron egy mozdulattal görögökké, a közelmúlt aktuális ellenségévé alakította át. Vö.: SRH I. 81–83. o.; Veszprémy 1999. 35. o.

⁶³ Így a török hódoltság után az Alföldön újra éledő falvak jórészt újonnan betelepült népének képzelete benépesítette a falvak határát Törökdombokkal, Tatárhányásokkal, Török- és Tatárvárakkal – sáncokkal. Holott ezek túlnyomó többsége sok évezredes őskori földmű. Ugyanez a helyzet a neolitikus „kunhalmokkal”. Bóna-Nováki 1982. 105. o.; Bóna 1987. 195–196. o.

⁶⁴ Bóna-Nováki 1982. 104–106. o.

⁶⁵ Kristó 1993. 15. Ellenben tény: a név valóban visszavezethető a kagán méltóságnévre, de a dunai-bolgároknál nem használták ezt a titulust, így a tisztségnév nem kerülhetett a magyarba a dunai-bolgárból, ennél fogva nem lehet „bolgár kagánról” illetve „bolgár kánról” beszélni a X. századra vonatkozóan Keánnal kapcsolatban. Benkő 1998. 64. o.; Benkő 2002. 92. o. A két adat összekapcsolása éppen azt szolgálta volna, hogy a magyar hagyomány Keánjának van valamiféle bolgár kötődése. Nem lényegtelen az sem, hogy az Árpád-házi királyok korából több Keán nevű személy is ismeretes forrásainkból. Benkő 1998. 64. o. Németh Gyula szerint viszont nem lehet megkerülni azt, hogy a Keán, illetve kán szavunk szabályos nyelvi fejlődés eredménye a *qaqan*-ból, és a család, mely a nevet viselte rangos szerepet tölt be a régi magyar történetben, úgyis, mint a krónikák Keánja, és úgyis, mint a Kán nemzetség. Németh 1991. 234. o. A kérdés ez esetben is az, hogy előadásában Anonymus hagyományt tartott-e fenn vagy csupán a saját korából kreálta a személyeket és eseményeket.

⁶⁶ SRH I. 291., 315–316. o. Vö.: Bollók 2004. 29–30., 42. o.

kagánok, fejedelmek voltak, s tulajdonképpen személynevük ismeretlen előttünk.⁶⁷ Györffy szerint a krónika által emlegetett Keán nem bolgár vezér volt, hanem magyar törzsfő, Géza fejedelem és I. István kortársa. Magyarázata szerint mivel kimutathatók a Kean és Kalan nemzetségek (Kulan a krónikák szerint fivére és ellensége Keánnak, akik Géza kortársai), amelyek a birtokszerző ős nevét is viselték, világos, hogy I. István idejében élnie kellett két ilyen nevű birtokos úrnak.⁶⁸ Így a Titel–Csongrád–Alpár térségben uralkodó honfoglalás-kori ellenséget a Névtelen minden kétséget kizáróan a Géza-István korától kezdve ezen a tájakon birtokló Calan-Chalan nemzetségből és a X–XI. század fordulóján élő névadójából alkotta.⁶⁹ A magyar hagyomány Keánját azonosították Sámuel bolgár uralkodóval (980–1014) is, akivel szemben I. István háborút viselt II. Baszileiosz bizánci császárral szövetségben. Váczy Péter szerint a *Képes Krónika* elbeszélése hiteles történeti esemény, Szent Istvánnak Sámuel, bolgár kán ellen viselt hadjáratát tartotta fenn.⁷⁰ Kristó Gyula a magyar krónikás hagyomány Keán értesítéseit elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a geszta említette Keán költött alakja a Névtelennek, míg a krónikakompozíció Keánja (aki Anonymus mintája volt Szalán vezér ősenek megformálásánál) egy Gézával és Istvánnal kortárs, Dél-Erdélyben birtokló, bolgárok és szlávok felett uralkodó valós személy. Leszármazottaik a Kán nemzetség képviselői voltak.⁷¹ Összességében Kristó fő megállapítása tárgyunkat tekintve: a dél-erdélyi bolgár jelenlétet csak István számolta fel uralkodásának első éveiben, talán valamikor 1003/1004 körül.⁷² Szerinte Keán hatalma „Dél-Erdély déli peremére, a Déli-Kárpátok közvetlen előterére szorult vissza, függése meglazulhatott az Al-Dunától délre fekvő anyaországtól. A havasalföldi gypük elszigetelték egymástól Bulgáriát és a helytartó fennhatósága alatt álló dél-erdélyi területet.”⁷³ Ezzel szemben tudjuk, hogy a gyulafehérvári bolgár központ temetőjét a X. század első harmadában felhagyják, a szláv urnasírok datálhatóságának problémája pedig ilyen következtetés levonására nem használhatóak fel; másrészt aligha valószínű, hogy éppen a havasalföldi területek lettek volna a bolgár állam gypüi. Sokkal inkább elmondható ez a régészeti leletek tükrében Dél-Erdélyről. Mindezek figyelembe vételével inkább valószínűsíthető Györffy felfogása, mely szerint „Istvánnak az erdélyi Gyula és a bulgáriai *česar* (cesar 'cár, kagán' azaz *Keán*) ellen indított hadjárata korai kútfőkből igazolható, a bővebb krónikákba 250 évvel később bekerült zavaros betoldás Gyula és Keán összekeverésével (66. cap.) nem hitelt érdemlő forrás és nem ad alapot Istvánnak egy másik dél-erdélyi Keán elleni hadjárata feltevésére”.⁷⁴ A régészet sem mond mást: Bóna szerint védhetetlen történelmi fantáziatermék, hogy a 2500 méter magas Déli-Kárpátokon át Dél-Erdély a Marosig a X. században a Bolgár Kánság része lett

⁶⁷ Melich 1925–1929. 38–42. o.

⁶⁸ Györffy 1965. 421. o.; Györffy 1988. 81. o. Magyarországon valóban volt Keán- és Kalán- (Calan-) nemzetség, így: Baár, előbb Kalán nemzetség (Kalán, Boor, Bor) valamint Kán nemzetség (Kean, 1240; Kan 1251). Vö.: Karácsonyi 1900. 139. o.; Karácsonyi 1901. 280. o.

⁶⁹ Bóna-Nováki 1982. 102. o. Vö. még: Györffy 1988. 81–82. o.

⁷⁰ Váczy 1938b. 504–505. o. Vö.: Bollók 2004. 189. o. 292. jegyzet.

⁷¹ Kristó 1993. 15–22. o. Ide kívánczik Benkő Lóránd véleménye, aki szerint Beliud és Kulan csak Ákos mester kreált alakjai, akik a Kán-nemzetség birtokjogait hivatottak volt igazolni. Benkő 2002. 83–86. o.

⁷² Vö.: Makk 1992. 61. o.

⁷³ Kristó 2002a. 97. o.; Kristó 2003. 73. o.

⁷⁴ Györffy 1983. 1104. o.

volna. Jól ismertek ugyanis a bolgárok ellen előretolt magyar határbiztosító harcosok oltvidéki lovassírhajói Csíkszögödről, Kézdivásárhelyről, Sepsiszentgyörgyről, Eresztvényről és Köpecről, de miután a bolgár hatalom 933 után megrendült, ezekre nem volt többé szükség. A bolgárok is kiűrték a magyarok (és besenyők) ellen a Déli-Kárpátokban épült erődítményeiket (Slon-Prahova).⁷⁵ Emellett a mai gyulafehérvári székesegyház mellett feltárt X. századi alapítású templom, IX. század végén elpusztult bolgár házhelyekre épült.⁷⁶ Azaz: a dél-erdélyi bolgár befolyás a honfoglalással vagy röviddel azután megszűnt. Kristó Gyula következtetései tehát sem történeti, sem régészeti megközelítésben nem megnyugtatóak, a nyelvészet adatai pedig közel sem elégségesek annak megítélésére, hogy lehet-e a X. századi Dél-Erdélyben bolgár–török, bolgár–szláv lakossággal számolnunk. Továbbá kútfőink adatai egyszerűen vagy összebékíthetetlenek a hazai krónikákból következő „értésítésekkel”, vagy a külhoni tudósítások hallgatása int minket is arra, hogy ezen információkat óvatosan kezeljük. Mindenesetre az István–Keán összecsapás krónikabeli elbeszéléseit a filológiai és stílusvizsgálatok XIII. századi keletkezésűnek tartják, legalábbis a ránk maradt formájában.⁷⁷

A magyar hagyomány bolgárokkal kapcsolatos személyneveinek problémájához tartozik Szalán nevének kérdése. Benkő Lóránd röviden vázolta Szalán vezér neve eredetének történetét. Régebben arra gondoltak, hogy Béla király jegyzője a honfoglalás-kori bolgár vezér nevét Szalánkemén nevéből hozta létre. Ennek lehetőségét Melich vonta kétségbe, aki, mint sok egyéb anonymusi személyt, valós történeti szereplőnek vélte Szalánt. Tudományos tekintélye miatt Szalán nevét ettől kezdve nem helynévből magyarázták, s megpróbálták személynévi hátterét alátámasztani. Pais Dezső vetette fel, hogy Anonymus helyesírásából arra következtethetünk, hogy a név szókezdője csak *s* vagy *cs* alakban olvasható. Pais ennek jegyében két etimológiát ajánlott; Salán olvasat esetén török *šalan* ’vető, dobó’, Csalán olvasat esetén török *čalan* ’ütő’.⁷⁸ Innen datálódik az *sz*-es szókezdő kritikája, s vele a Szalánkeménhez való kapcsolás lehetőségének az elvetése.⁷⁹ Benkő szerint Györffy azon felismerése, hogy a Névtelen a *geszta* vezéreit személynévi, esetleg helynévi analógiák alapján kreálta, Szalán esetében is védhető. Benkő bemutatta, hogy Pais olvasata a kérdéses személy neve körül nem áll meg, s hogy a lehetséges olvasat csak Szalan vagy Szalán lehet. Ennek alapja pedig Szalánkemén illetve más formában Szalankamen. Ez a régi város, melynek várát a krónikaszerkesztmény már 1071 alatt említi,⁸⁰ éppen átellenben feküdt Titellel, mely várost a bolgár vezér központjaként említi Anonymus.⁸¹ Összességében Benkő osztja Györffy véleményét a bolgár vezér és annak fennhatósága történeti hiteltelenségében, azonban szerinte a Névtelen által kreált neve nem nemzeti alapokra megy vissza, hanem földrajzi névre.

⁷⁵ *Bóna* 1996. 10. o.; *Bóna* 2001a. 78. o.

⁷⁶ *Bóna* 2001a. 89. o.

⁷⁷ *Horváth* 1954. 299. o. Vö. még: *Györffy* 1993. 157. o. Viszont hozzáteszi, hogy a Keán elleni hadjárat rövid említése már egy XII. század eleji redakcióban is meglehetett, s az ő utalásait egészítette ki túlságosan is részletező leírásával a XIII. századi szerző. *Horváth* 1954. 337. o.

⁷⁸ Németh a név etimójának egy török *Čalan* ~ *Čalğan* alakot vélt, amely a *čal*- ’levág, leüt, rácsap, lecsap’ származéka. Jelentése ’Ráütő, Leccsapó’ stb. lehetett. *Németh* 1991. 234. o. 67. jegyzet.

⁷⁹ Vö.: *Benkő* 1995. 402–403. o.

⁸⁰ SRH I. 370. Vö.: *Bollók* 2004. 70. o.

⁸¹ *Benkő* 1995. 403–409. o.

Történeti következtetések

Mindezek alapján állíthatjuk, hogy a magyar krónikás hagyományban a dél-magyarországi valamilyen minőségű bolgár fennhatóság emléke maradt fenn, de ez a jelenlét a honfoglalást követő évtizedekben megszűnt.⁸² A további írott emlékek híradásából leszűrhető információk a bolgárok Kárpát-medencei jelenlétére vonatkozóan a következőkben foglalhatók össze: Krum 803 körül megindított hadjárata az Avar Kaganátus Dunától keletre eső területét érintve betetőzte Avaria frankok által előidézett bukását. Az avar szállásterület hozzávetőlegesen a Dunakanyar és a Tisza felső és középső folyása közötti területre, valamint a Tiszántúl ezzel tengelyben lévő területeire szorult vissza. A bolgárok az ettől délebbre eső vidékeket sem szállták meg, a Magyar Alföld és Erdély déli területeit valamint a Szerémség keleti részét csak a 820-as évek második felébe zajló harcokban foglalták el, újra hódoltatva az abodritokat és elűzve a timocsánok törzseit. Az elfoglalt területek legészakibb kiterjedése hozzávetőlegesen a Maros folyását követhette. Ez a későbbiekben ismertett régészeti anyagból is világosan látszik. A magyar honfoglalás idején ezek a területek még a Bolgár Kánság végeinek számítottak. Erre vonatkozatható a *Fuldai Évkönyvek* megjegyzése is, mely szerint az ismétlődő bolgár-magyar összecsapások miatt (896) Arnulf császár „Pannónia védelmét a Mocsárvárral együtt vezérére, Braszlavra bízta,⁸³ de *Regino* adata is arra mutat, hogy a honfoglalók először az avarok pusztáit vették birtokukba, majd „ezután ismétlődő ellenséges támadásokkal törtek be a bolgárok határterületeire”.⁸⁴ A X. század első évtizedeire a bolgárság addig kimutatható nyomai (Erdélyben, a Maros mentén) eltűntek; a Kárpát-medence déli része a Magyar Fejedelemségbe integrálódott, de ennek pontos idejét tekintve nincs konszenzus a kutatásban. Míg Bóna és Györffy a honfoglalással felszámoltnak vélte a bolgár uralmat, addig Makkai László szerint ez a X. század első harmadában történhetett meg. Kristó, amint azt láttuk, István uralkodásáig számította a bolgár jelenlétet.⁸⁵ Régészeti adatok arra mutatnak, hogy a Makkai által jelzett korszak érvényes lehet, de ez Dél-Erdélyre vonatkozik.⁸⁶ Az alföldi területeken a bolgárságnak semmi nyoma nem maradt, az egyetlen bizonytalan, és eddig lokalizálatlan csongrádi várat kivéve, nyilván nem véletlenül.⁸⁷ Kristó Gyula javaslata indirekt adat, mert „azért kell viszonylag hosszúra

---

⁸² Hasonló véleményen van Szádeczky-Kardoss is. Szerinte mindent összevetve inkább valószínűbb az a teória, hogy a dunai-bolgár állam kézben tartotta a Kárpát-medence déli részét a honfoglalásig, semmint az, hogy teret veszített volna az Alsó-Tisza mentén. Mert igaz ugyan, hogy Anonymus adatai hemzsegek a történetietlen részletektől, azonban azt „semmi nem bizonyítja, hogy a bolgár jelenlét pusztá ténye a Tiszánál csak tudós(kodó) kitalálás lehet, nem pedig a valódi hatalmi viszonyok tovább élő emlékezete”. *Szádeczky-Kardoss* 1983b. 212. o. Vö. *Regino* adatát a honfoglalók által vívott ütközetekről a bolgár végek ellen. Utalt már erre a problémára Kristó is: „Mivel...a forrásanyag roppant szegényes a honfoglalás korára (de még a XIII. század elejére) nézve, sokszor óriási nehézségbe ütközik annak megállapítása, hogy Anonymus mely információjának van legalább mondai hitele és mely köszönheti létét kizárólag az író teremtő, ám történeti értelemben hiteltelen képzelőerejének”. *Kristó* 2002b. 56. o.

⁸³ Vö.: HKIF 191. o.

⁸⁴ Vö.: HKIF 190. o.

⁸⁵ Vö.: *Kristó* 1988b. 30. o.

⁸⁶ Makkai összefüggésbe hozza a 934-re tehető magyar-besenyő közös hadjáratot Bulgária, majd Bizánc ellen a dél-erdélyi bolgár fennhatóság felszámolásával. Elképzelése szerint Bogát fejedelem ez idő körül, vagy valamivel előtte vette birtokba Erdély déli vidékeit. *Makkai* 1987. 271–272. o. Vö. még: *Bóna* 2001a. 78. o.

⁸⁷ Érdekes momentum, hogy Moravcsik, majd nyomában Kapitánffy, Anonymus bolgárokról szóló adatai-

nyújtani-e dél-erdélyi bolgár államiség létét, hogy egyfelől a két erdélyi régió különállásának időtartama ténylegesen magyarázni tudja a fejlődésbeli különbségeket, másfelől pedig hogy e dél-erdélyi bolgár berendezkedés folytatásának lehessen tekinteni azt a dél-erdélyi vajdaságot, amelynek első vezetőjéül a XIV. századi krónikakompozíció Erdőelvi Zoltánt teszi meg”.⁸⁸

A dunai-bolgár régészeti anyag

Az Alföld és Dél-Erdély bolgár emlékanyagának vizsgálata akkor indulhatott meg, miután a múlt század végén megkezdődtek az egykori dunai bolgár állam három jelentős városában a feltárások, így ásások folytak a mai Bulgária északkeleti részén fekvő Madarában, Pliszkában és Preszlávban.⁸⁹ A korai eredményeket Fehér Géza összegezte.⁹⁰ A régészeti kutatásban a fordulópontot az 1948–49-ben feltárt, Pliszkától keletre fekvő Novi Pazar-i temető jelentette. Az ásatók, Sztamen Mihajlov és Sztancso Sztancsev 42 sírt tártak fel, amelyek két hamvasztásos temetkezés kivételével északi (egy ízben déli) tájolású vázakat rejtettek. A tájolás, a mellékletek tipikus volta (pl. a korongolt, kecses formájú, besimított sávokkal díszített kancsók), valamint a temető VIII. századi keltezése és bolgár-töröknek való meghatározása után⁹¹ már lehetőség nyílt rá, hogy össze lehessen vetni a később bolgárnak meghatározott dél-erdélyi leletanyagot és a szörványos dél-alföldi emlékeket a Novi Pazar-i anyaggal. Az utóbbi évtizedekben egy sor VII–IX. századi pogány rítusú temetőt tártak fel Bulgária északkeleti részén (Devnya I., II., III.; Várna; Külevce) és Dobrudzsa romániai részén (Sultana Izvorul, Obârşia Noua és Istria).⁹² 1984 után újabb feltárások indultak Bulgáriában. Ezek a temetők majdnem teljesen feltártak, de nincsenek publikálva (Balchik II, III, Topola, Nozharevo, Debich, Vârbiane, Sumen-Divdiadovo). Munténiában 1990 óta folyik a feltárás Platoneşti lelőhelyen. Úgy tűnik, hogy ez a legnagyobb bolgár temető az Al-Dunától északra.⁹³ A feldolgozott anyag tükrében főként a várnai és a Várna környéki devnyai temetők szolgáltak

---

ban Bizánc hatalmi befolyását látják, s nem arra keresik a választ, hogy a geszta írójának információi valóság-e, hanem azt elfogadva annak görög hátterén elmélkednek (így pl. Keán azonos Krummal, Szalánt történeti személynék vélik, a honszerzés előtti Kárpát-medence bolgár befolyási területe voltaképpen bizánci stb). Vö.: Moravcsik 2003. 43–44. o.; Kapitánffy 2003. 93–96. o.

⁸⁸ Kristó 1988b. 33. o. Kristó Gyula javaslatának kritikáját lásd: Szalontai 2000. 276–279. o.; Szalontai 2001. 120–124. o. – Kristó Gyula azon – magyar krónikás hagyományon nyugvó – elgondolása, mely szerint a honfoglalás dacára Dél-Erdélyben, a Maros középső folyása mentén és attól délre, az egész X. század folyamán fennmaradt egy bolgár-szláv fejedelemség Gyulafehérvár központtal, amelyet csak I. István csatol a koronához, nem nyert igazából teret a kutatásban. Lásd pl.: Kristó 1980. 485. o.; Kristó 1998. 99. o. – Az egész koncepció elsősorban nem a magyar krónikás hagyomány bizonyítása végett született, hanem egy másik, nem tárgyunkhoz kapcsolódó, probléma, az erdélyi Gyula szállásterületének kérdése kapcsán.

⁸⁹ Pliszka a Bolgár Kánság első központja volt, először földvárként, később a VIII. században kőfallal is megerősítve. A főváros a IX. században Preszlávba került át, amely már, mint cári székhely működött. Erdélyi 1997. 65. o.

⁹⁰ Vö. Fehér 1931.; Fehér 1940.

⁹¹ Vö.: Fodor 1977. 82–84. o.; Fiedler 2008. 154. o.

⁹² Vö. Fodor 1977. 84–85. o. és a hivatkozott irodalmakat uo. a 11–13. jegyzetekben (a devnyai temetőket Dimitrov ásatta és publikálta), továbbá Erdélyi 1997. 66–69. o. A romániai lelőhelyek irodalmához vö. Fodor 1977. 85. o.; 14. jegyzet. Továbbá: Fiedler 2008. 155–156. o.

⁹³ Fiedler 2008. 156. o.; 20. jegyzet.

tanulással, mivel itt egy viszonylag kis területen a VIII. századtól a X. századig figyelemmel kísérhetjük a bolgárok életét. Ez az emlékcsoport a sok hasonlóság mellett (azonos típusú edények, ékítmények, északi tájolás) két szembetűnő vonásában különbözik a Novi Pazar-i temetőtől: mindegyik temetőben nagy a hamvasztásos sírok aránya (míg a Novi Pazar-i temetőben csak kettő ilyen sír volt, addig pl. a 92 síros devnyai I. temetőben a sírok 38%-a, a 157 síros harmadikban pedig 34%-a) illetve nem találtak lovastemetkezéseket. Az ásató Dimitrov mutatott rá, hogy az első jelenség a népi összetétel különbözőségével magyarázható. A hamvasztásos temetkezési szokás ebben az időben kizárólag a szlávoknál volt meg. Tehát már a VIII. századtól egy temetőbe temetkeztek az itteni szlávok és bolgár-törökök, ami azt tanúsítja, hogy a két népesség összeolvadása nem sokkal Asparuch honfoglalása után megkezdődött. A lovastemetkezések hiányának okát Dimitrov abban látja, hogy a Várna környékén élő bolgár-török népcsoport temetkezési szokásai ebben a vonásában különbözött a nyugatabbi, Sumen környékitől. A harmadik devnyai temetőben már megjelennek a nyugati tájolású keresztény sírok, amelyek külön csoportban helyezkednek el. Ezek a legkésőbbi temetkezések. A Kuzev által feltárt IX–X. századi vármai temetőben már csak keresztény bolgárok nyugszanak, de a legkorábbi sírok még őrzik a pogány temetkezések néhány vonását; itt még szaltovói típusú edényeket találtak a vázak mellett, s a nyugati tájolástól gyakori a kisebb-nagyobb eltérés, de mindig északi irányba, ami a pogány bolgár-török tájolarásra emlékeztet.⁹⁴

A Fodor által ismertetett fontosabb bulgáriai és dobrudzsai bolgár-török temetők mellett említendő még két később feltárt lelőhely, Kjulevca és Edinci falvak közelében. Mindkettő birituális jellegű volt (csontvázas sír – a hamvasztásos temetkezés aránya 82:40 illetve 106:203). A kjulevcai temetőben egyes sírokban lovastemetkezéseket is megfigyeltek (lábhoz tett, valamint padmalyos típusokat). A temetők a talált érmek alapján a VIII., míg a sarkantyúk alapján a IX. század elejére keltezhetők.⁹⁵

Az alföldi bolgár leletanyag kérdése

Éppen az írott források elégtelen és homályos volta miatt alakult ki a kutatásban többféle nézőpont a bolgárok IX. századi alföldi jelenlétéről. Egyesek szerint a bolgárok csak rövid életű katonai fennhatóságot gyakoroltak, mások arra a következtetésre jutottak, hogy jelentős bolgár lakosság élt a későbbi magyar területeken.

A frank–bolgár határok megállapítása Omurtag idején történt meg, s ezt Malimir uralkodásának kezdetén megerősítették (832). Elméletileg tehát ettől az időtől kezdve számolhatunk bolgár települések alapításával vagy bolgár helyőrség tiszántúli jelenlétével,⁹⁶ de minden bizonnyal ehhez köthető a dél-erdélyi bolgár leletanyag korának alsó határa is. Amilyen logikus a fenti elgondolás, annyira feltételes az az elképzelés, miszerint „Borisz uralkodása alatt (852–889) azonban már biztosan kellett bolgár csapatoknak állomásozniuk a Tiszántúlon, különben nem támogathatták volna a frankoknak a morva

⁹⁴ Fodor 1977. 84–85. o.

⁹⁵ Erdélyi 1997. 69. o. A dunai-bolgár fazekas technikához, ornamentikához és párhuzamokhoz vö.: Fiedler 2008. 213–215. o.

⁹⁶ Mesterházy 1977. 168. o.

Rasztiszláv elleni fellépését”.⁹⁷ A kútfő ilyen értelmezésére nincs semmilyen kényszerítő ok. Mert pl. az etelközi Magyar Nagyfejedelemség is adott katonai segítséget a morváknak, mégsem tudunk számottevő magyar lakosságról a Kárpát-medencében a IX. század második felében. Továbbá „a történeti adatok teljesen egyértelműen arra utalnak, hogy a IX. században bolgár lakosság élt a Tiszántúlon”, ezért meg kell lennie a hozzájuk kapcsolható leletanyagoknak is, amit a Kárpát-medence IX. századi anyagából kell kiszűrni. Ez a hagyatéék kiterjedelmű és továbbélt a X. század első harmadáig.⁹⁸ Mesterházy Károly Hajdú-Bihar megye területéről gyűjtött olyan kerámiákat, amelyek jelentősen eltérnek a IX. századi késő-avar kerámiától. Ezek: egy Debrecenből származó fazéktöredék, hasonló kerámia Hajdúböszörményből, valamint Egyek-Külsőohat-Kisszigetről, illetve egy korongolatlan talpas tál Ártándról. Az ártándi edényen kívül valamennyi töredék közös jellemzője a teljes felületet beborító díszítés. Az egymáshoz kapcsolódó vízszintes vagy a ferdén, függőlegesen, ívesen hajló fésűs vonalkötegek rendszere általában a nyak alatt kezdődik, és a hajdúböszörményi edény tanúsága szerint a fenékig tart. Párhuzamaikat Mesterházy a dunai bolgár anyagban találta meg.⁹⁹

A töredékek datálása elvileg annak az eredménye, hogy a honfoglalás koráig meg kellett határozni annak a néhány kerámiának az idejét, amelyek okán „komoly” létszámú bolgár lakosságot lehetne feltételezni a Tiszántúlon a IX. században. Sőt, talán még a honfoglalás után is, mert a fenti elgondolás szerint „Erdély és Kelet-Magyarország szláv helynevei arra mutatnak, hogy ez akár a X. század első évtizedeiig is kiterjedhet, és bizonyos X. századi magyar sírok (Bihar, Somlyó-hegy, Kolozsvár-Zápolya utca) kerámiaanyaga is mutat hasonlóságot a bolgárnak meghatározott anyaggal.” Ezért feltehető, hogy még a X. század első évtizedeiben is készítettek bolgár-szláv jellegű kerámiát a Tiszántúlon „a helybéli lakosság” azaz: a bolgárok.¹⁰⁰ A debreceni töredékhez a leghasonlóbb példányok Északkelet-Bulgáriából adathatók, de teljesen egyező darabot nem sikerült találni. Mesterházy megjegyzi, hogy a kerámia nem csak bolgár területen bukkan fel, hanem Moldvában, Munténiában és Dobrudzsában is több lelőhelyet ismerünk.¹⁰¹ A böszörményi töredék legközelebbi párhuzamát ugyancsak Északkelet-Bulgáriából ismerjük, míg az Egyek-külsőohati edénytöredék párhuzamai előkerültek Bulgárián túl Romániából, a szaltovói kultúra területéről és a mai Szerbiából.¹⁰² Az ártándi tál párhuzamát csak a romániai Dinogetia-Garvanból ismerjük; az ártándi lelőhelyen II–III. századi szarmata temető is volt, s bár a hazai szarmata leletanyagban nincs párhuzama a leletnek, de Ukrajnából ismerünk ilyen (Zolota-Balka temetője, Kr. e. I. század – Kr. u. II. század). A Tiszántúlon talált négy kerámia szoros kapcsolatban van a szaltovói kultúra kerámia anyagával, amelynek IX. századi hordozója a bolgár lakosság. Ezért a tárgyalt négy kerámia kora a IX. századra tehető, történeti megfontolások okán annak is a második felére.¹⁰³ Mindez Mesterházy szerint a hazai krónikás hagyomány igazát látszik

⁹⁷ Mesterházy 1977. 168. o.

⁹⁸ Vö.: uo. 1977. 161. o.

⁹⁹ Uo. 162–164. o.

¹⁰⁰ Uo. 168. o.

¹⁰¹ Uo. 164. o.

¹⁰² Uo. 164–165. o.

¹⁰³ Uo. 165–166. o. A négy kerámia lelőhelye a szaltovói műveltség területéhez tartozik, amellyel a dunai bolgár leletanyag is összefügg; erre Mesterházy is utal. Így elképzelhető, hogy a kerámiák eredete nem dunai

alátámasztani, viszont a bolgár fennhatóság északi határát nem adják meg.¹⁰⁴ Emellett a román kutatás Bodrogszerdahelyről is közöl két edényt, mint dunai bolgár párhuzamot, amelyek egybevetve a bolgár-szláv toponímiai adatokkal (és itt egészen pontosan az egyetlen Zemplénre utalva) arra mutatnak, hogy a bolgár fennhatóság egészen a mai Észak-Magyarorszáig húzódott fel.¹⁰⁵ Ezzel szemben Fodor István hangsúlyozta, hogy e néhány kerámiatöredék alapján, amelyeknek valóban vannak párhuzamai bolgár földről, még csak nem is valószínűsíthetjük egykori bolgár lakosság alföldi jelenlétét.¹⁰⁶ Minden bizonnyal arról lehet szó, hogy a gyér lakosságú alföldi területeket a bolgárok csak katonailag szállták meg, mint gyepűt, s Erdéllyel ellentétben ide nem költözött viszonylagosan jelentősebb számú bolgár lakosság.¹⁰⁷

M. Nepper Ibolya sem tartja meggyőzőnek Mesterházy megállapításait; felsorol egyéb hasonló töredékeket Hajdú-Biharból, egyúttal megjegyzi, hogy kerámiatöredékek alapján nem lehet biztosan elválasztani népcsoportokat, ráadásul a minta is elenyésző mennyiségű. Véleménye szerint „bolgár és más népek nyomainak keresése IX. századi telepek keltezése csak akkor lehet meggyőző, ha idegen fémtárgy is kerül elő területükről”. M. Nepper „cáfolhatatlan régészeti bizonyítékokat” vonultatott fel Hajdú-Bihar megye területéről, amelyek az itteni bolgarság „nem nagyszámú, de a Tiszántúlon való” jelenlétét igazolja és véleménye szerint ez a bolgár népesség a magyar honfoglalást is megérte. A honfoglalókkal való bolgár együttélés bizonyítékait látja néhány temetőben, melyeket a X–XI. századra lehet keltezni (Püspökladány-Eperjesvölgy; Sárrétudvari-Hízóföld). Az előkerült leletanyagban több olyan tárgy van, amelynek párhuzamai bulgáriai temetőkben is előkerültek, s eltérnek a temető többi részének leletanyagától; így bronz torques-diadémok, kontypárták, öntött köttlachi-típusú fülbevalók és egyéb, al-dunai és bulgáriai temetőkből is ismert ékszerek.¹⁰⁸ Kutatásait összegezve úgy látja, hogy adatai „gyér bolgár-szláv lakosság tisztántúli jelenlétét” igazolják, de azt is hozzáteszi, hogy „homogén bolgár-szláv temetőt vagy telepét vizsgált területünkön eddig nem találtunk, s kicsi a valószínűsége annak is, hogy lesz”.¹⁰⁹ M. Nepper hivatkozik a bolgár jelenlét bizonyítására a lelőhelyek közelében található olyan helynevekre, amelyek keleti patrocíniumokból keletkeztek (bár egyet sem idéz), továbbá „a keleti kereszténység je-

---

bolgár, és korábbi időkben, más úton került az Alföldre. Az ártándi tálnak nincsen párhuzama a dunai bolgárok területéről. Felhívta ezekre a figyelmet már Szalontai is: *Szalontai* 2000. 272. o.; *Szalontai* 2001. 116. o.

¹⁰⁴ *Mesterházy* 1977. 168. o.

¹⁰⁵ *Comşa* 1960. 407. o. Vö.: *Mesterházy* 1977. 168–169. o.

¹⁰⁶ Az érvelés hiányosságaira már Szalontai is rámutatott: nem lehet komoly következtetéseket levonni néhány kerámia töredékből, melyek között szórvány is akad, ráadásul a felsorolt dunai-bolgár párhuzamok sem mindig analógok. *Szalontai* 1996. 29. o. 10. jegyzet. – Kürti Béla is hoz egy kerámiatöredéket az algyői honfoglalás-kori temető 78. sírjából, amelynek legjobb párhuzamait bolgár területekről ismerjük, de megjegyzi: „Tekintettel arra, hogy a bolgár uralom északi-északnyugati határa részleteiben ismeretlen előttünk, a Duna-Tisza köze valószínűleg csak, mint a bolgárok határterülete jöhet számításba.” Az erdélyi só Maroson át történő biztonságos szállítása miatt Kürti is a Maros-torokig húzza meg a bolgárok befolyási övezetének határát a Tiszántúlon. *Kürti* 1983. 233–234. o. A KMTL 72. oldalán közölt térkép szerint a bolgár lelőhelyek övezete a Maros középső folyásvidéke mellett a Tisza bal partja mentén, a Maros torkolatától le Titelig, sőt: a Duna-Száva összefolyásig mutatható ki.

¹⁰⁷ *Fodor* 1983. 23. o.

¹⁰⁸ *M. Nepper* 1993. 208–213. o.

¹⁰⁹ Uo. 212. o.

gyében elrendezett kéztartású vázakra”, illetve bizánci mellkeresztekre és ereklyetartó keresztre. Ezekhez azonban azt is hozzáfűzi; bizonytalan, hogy ez a népesség honfoglalás előtti vagy utáni.¹¹⁰ Márpedig ez a bizonytalanság jól jelzi a felsorolt ékszerek IX. századi voltának kérdésességét.¹¹¹ Ha el is fogadnánk, akkor is csak alig tucatnyi lelet igazolná a bolgárok alföldi jelenlétét, ami aligha elegendő mennyiség annak a bizonyítására, hogy a IX. században az Alföld ezen területe és így értelemszerűen az ettől délre eső részek is, bolgár fennhatóság alá tartoztak volna.¹¹² Másrésztől eddig pogány-rítusú bolgár-török temetkezéseket keresett a kutatás a bolgár jelenlét igazolására. A kereszténység elterjedése a bolgároknál a IX. század második felében gyorsult fel. A leírtak tényleg keleti keresztény rítusra mutatnak, de ha ezek bolgárok, azok függetlenek az általunk keresett onogur-bolgároktól, és jó eséllyel honfoglalás utániak.¹¹³

Vályi Katalin a szeri monostor környékén végzett feltárások során közölt olyan kerámiákat, amelyek párhuzamait a maroskarnai dél-erdélyi bolgár hagyatékból is ismerjük, s így dunai-bolgárnak tarthatunk.¹¹⁴ A töredékek viszont hiába mutatnak bolgárookra (bordázott nyakú palack (amfóra?) perem- és nyaktöredéke, besimított hálóminta); egyrészt nem ismerjük a kerámiák pontos korát, mert másodlagos helyzetben, szelvények betöltési rétegéből származnak és nem köthetők objektumhoz,¹¹⁵ másrészt a bulgáriai vagy romániai bolgár anyagból származó megfelelőik IX–XI. századra keltezhetők,¹¹⁶ és nem lehet kizárni honfoglalás utáni bolgár betelepedést erre a területre. A csongrádi régióban nem egy esetben bukkannak fel a régi bolgár *nándorból* képzett helynevek; ezek magyar névadások és nem átvételek. Bóna István hangsúlyozta, hogy a területen előforduló nándor népnévből képzett helynevek olyan korai típusúak, amelyeket meg kell különböztetni az egyéb, később keletkezett nándor tagú helynevektől.¹¹⁷ Mindenesetre Vályi a Maros-völgyében látottakhoz hasonlóan Szer környékén is bolgár anyagi kultúra jelenlétével számol, még ha ez szigetszerű is.¹¹⁸ Nem lehet viszont figyelmen kívül hagyni a tényt, hogy Szentés, Csongrád, Kiskunfélegyháza és Szeged környékén közel száz X–XI. századi lelőhelyet tártak fel az utóbbi száz évben, ami egyértelmű bizonyítéka a terület magyar betelepülésének.¹¹⁹ Márpedig Vályi éppen azzal számol, hogy a hon-

---

¹¹⁰ M. Nepper 1993. 213. o.

¹¹¹ Szalontai ezeket a balkáni-bizánci eredetű tárgyakat kereskedelmi áruként értékelte, elsősorban nyilván a leletanyag csekélysége miatt. *Szalontai* 2000. 273. o.; *Szalontai* 2001. 116–117. o. Ennek ellenére nem felesleges utalnunk arra, hogy a X. század régészeti leletanyagában a bolgár törzsterülettel való kapcsolat nagy része a kereskedelem révén magyarázható. Vö.: *Kürti* 1983. 234. o.

¹¹² *Szalontai* 2000. 273. o.; *Szalontai* 2001. 117. o.

¹¹³ A kereszténységet 865-ben vette fel I. Borisz, alattvalóinak áttérése azonban még hosszú időt vett igénybe. Vö.: *Fodor* 1977. 85. o. Egyébiránt helynév is megőrizte ennek a minden bizonnyal honfoglalás utáni, bolgár néprésznek az emlékét. Vö.: Nándor pusztá, Sárrétudvari határában: *Kristó – Makk – Szegfű* 1973. 15. o.

¹¹⁴ *Vályi* 1996. 44–46. o.

¹¹⁵ Uo. 45. o.

¹¹⁶ *Szalontai* 2000. 272. o.; *Szalontai* 2001. 116. o. Nem mellékes viszont, hogy a kerámiák analógiájával hivatkozott lelőhelyek, Maroskarna temetője, Ploiești-Bucov telepe és a Sultana-i temető IX. századiak, a Devnya I., III. temetők visszanyúlnak a VIII. századra is, míg a Novi Pazar-i temető VIII. századi. Vö.: *Fodor* 1977. 84. o.; *Vályi* 1996. 45–46. o.

¹¹⁷ *Bóna – Nováki* 1982. 105. o.

¹¹⁸ *Vályi* 1996. 46. o.

¹¹⁹ Vö.: *Szalontai* 2000. 278. o.; *Szalontai* 2001. 118. o.

foglalók Csongrád vidékét „viszonylag későn” szállják meg, és ezzel magyarázható „a bolgár jellegű kerámia használóinak a honfoglalás után további jelenléte”.¹²⁰ Mindezek mellett még néhány maroskarnai típusú edény Makó, Deszk és Nagyszentmiklós lelőhelyekről, illetve egy Szentesen talált öntött, bronz lovasfigura tanúskodik a IX. századi „alföldi bolgár uralomról”.¹²¹

Igazat kell adnunk Szalontainak akkor, amikor az alföldi bolgár leletanyaggal kapcsolatban megállapítja, hogy „különösen szembetűnő ez a kis mennyiség, ha figyelembe vesszük, hogy Erdélyben milyen nagy számban lehet jó bulgáriai párhuzamokkal bíró lelőhelyeket találni. Amennyiben az Alföldön is hasonló bolgár jelenlétről beszélünk, akkor itt is hasonló jellegű és mennyiségű leletanyaggal kellene állításunkat igazolni. Amíg ez nem történik meg, addig a legnagyobb jóindulattal is csak igen felszíneseznek nevezhető a bolgár kánság alföldi hatalma”. Ehhez még hozzáfűzi, hogy ezen az sem változtatna, ha az Alföldön lokalizált „bolgár-gyanús” földrajzi nevekről bebizonyosodna bolgár eredetük, mert „a földrajzi nevek több korszakon át való továbbéléséről gyakrabban tudunk, mint olyan népeség jelenlétéről, amely régészetiileg nem mutatható ki”.¹²² Bóna szerint is a bolgár fennhatóság az Erdély felé összeköttetést biztosító Temesközre terjedt ki, a Maros völgyével együtt. Ez gyakorlatilag az írott forrásokból nyerhető kép megerősítése. Ez azonban azt is jelenti, hogy egyelőre a régészet nem tudja igazolni a korszakban hatalmi tényezőt jelentő Bolgár Kánság olyan befolyását az Alföldre, amely révén itt állandó bolgár lakosság lett volna a IX. században. Az alföldi bolgár szervezet néhány megerősített várból állhatott,¹²³ azaz gyeplőnek értékelhető. Szöke Béla Miklós még ennél is jelentéktelenebbnek tartja a bolgár befolyást az Alföldön. Szerinte a bolgárság IX. századi régészeti emlékének gyakorlatilag nem mutatható ki a Dél-Alföldön.¹²⁴ Végezetül érdemes rámutatni: az alföldi bolgár jelenlét mibenlétének kérdését erősen árnyalja, hogy nem tudunk temetőikről, telepeikről a jelzett területen, szemben Dél-Erdéllyel.

Bálint Csanád a nagyszentmiklósi kincsről írt könyvében vizsgálta annak lehetséges protobolgár eredetét; itt fejtette ki az alábbiakat: „a régészeti kutatás határozott, módszertanilag is megalapozott *nemmel* tud állást foglalni az alföldi protobolgár néptömegek jelenléte kérdésével kapcsolatban: ilyenre utaló leletek ugyanis teljesen hiányoznak”.¹²⁵ Felhívja a figyelmet arra is, hogy a kérdéses terület, a Tiszának a Csongrád és a mai magyar–szerb határ közötti bal oldali partvidéke, valamint a Tisza–Maros–Körös köze folyamatosan kutatott volt, az egyik legjobban feltárt vidéke a Kárpát-medencének. Amennyiben ebben a régióban valamilyen leletcsoport hiányzik, akkor annak a hiánynak történeti indíték (is) tulajdonítható. Tény: a Tisza–Maros–Körös közéből és Szeged környékéről igen nagyszámú

---

¹²⁰ Vályi 1996. 51. o.

¹²¹ Bóna 1987. 193. o., ill. Bóna 1984. 372. o. A Maros–Aranka vidékről származó edények mellett hasonlókról van tudomásunk Temesvárról és Parácról. Mindkét terület beleesett a IX. századi bolgár érdekszférába, így nem meglepő a bolgár jellegű leletek felbukkanása. Azonban ezekből számottevő alföldi bolgár telepekre, telepésekre és azok továbbélésére következtetni nem szerencsés, mert nem ismerünk kézzelfogható IX. századi bolgár emlékanyagot az Alföldről.

¹²² Szalontai 1996. 29. o. 10. jegyzet.

¹²³ Bóna 1984. 372. o. Feltehető, hogy Bóna azért engedte meg ezt az egyébként nem igazolható következtetést, mert Apulum erődje mellett Csongrádot (‘fekete vár’, azaz földvár) is valahogy magyaráznia kellett.

¹²⁴ Szöke 1993. 39–40. o.

¹²⁵ Bálint 2004. 130. o.

VIII. századi avar és X. századi honfoglaló magyar lelőhely, temetkezés ismert, de a közbeeső évszázadra keltezhető IX. századi protobolgár jelenlétre utaló leletanyagnak az intenzív régészeti kutatások ellenére sincs semmi nyoma. Dél-Erdély, a Maros folyásvidéke jóval szerényebb intenzitással kutatott, mint a Tisza–Maros–Körös köze, de ott a protobolgár népesség jelenléte régészetileg már a jelenleg ismert leletanyag alapján is minden kétséget kizáróan igazoltnak tekinthető. Márpedig ha a régészeti adatok alapján az Alsó-Maros vidékén nemhogy egy, az erdélyihez hasonló nagyságú és jelentőségű protobolgár etnikai tömb megléte nem képzelhető el, de még csak leletek sincsenek, amelyeknél azok protobolgár eredete szóba jöhetne, akkor szinte bizonyossággént állítható: a Tisza–Maros–Körösök környékén nem élhetett protobolgár népesség.¹²⁶

A dél-erdélyi bolgár leletanyag

Krum hadjárata aligha érintette Erdélyt, és minden bizonnyal Omurtag hadjárataiig Erdély déli része sem vált bolgár érdekszférává. A Dél-Erdélyben fellelhető, bolgárokhoz köthető régészeti leletanyag a IX–X. századi dunai bolgár emlékekkel egyezik meg.¹²⁷ A dél-erdélyi bolgár temetők közül is kiemelkedik a maroskarnai temető. A Maros bal partján fekvő lelőhelyet a folyó áradásai elpusztították. A temetkezési rítusról csak annyi biztosat lehet tudni, hogy a Maros csontvázakat és edényeket mosott ki. E körülmények miatt nem tudjuk, hogy a maroskarnai temetőben voltak-e hamvasztásos sírok. A lelőhelyről az újabb leletekkel együtt mintegy harminc ép, korongolt edény került elő. Formájuk, kiképzésük, díszítésük alapján valamennyi a korabeli dunai bolgár fazekasság jellegzetes terméke,¹²⁸ sárga és vörösesbarna színű, egyfülű és kétfülű palackok (amforák), gömbölyded testű, duzzadt „gyűrűs” peremű csuprok sima felülettel, illetve besímitott, hálót mintázó díszítéssel, enyhén tölcseres peremű fazekak, egy különleges lyukasított fülű üstszerű fazék, valamint a „Medgyes típusra” emlékeztető fazekak.¹²⁹ A maroskarnai edények pontos párhuzamait nagy számban ismerjük Bulgáriából, a központokból (Pliszka, Madara, Preszlav, Kadiköj) és a temetőkből egyaránt, amelyek Bulgária irányából az Olt és a Zsil völgyén keresztül terjedtek a Kárpátok felé. Ploiești-Bucovban a bolgár uralom idejéből VIII–IX. századi falvakat tártak fel, Bulgáriát és Erdélyt összekötő szláv-bolgár leletanyaggal, a Mostiștea völgyében, Sultanában pedig olyan csontvázas sírokból álló temetőt találtak, amely a Dunától Erdély felé haladó bolgár örtelepülések létezését igazolja.¹³⁰ Ennek a telepített bolgár lakosságnak a nyomai

¹²⁶ *Bálint* 1976. 117. o.; *Bálint* 2004. 130–132. o.

¹²⁷ Itt kell megemlítenünk, hogy a dél-erdélyi, IX. századi dunai-bolgár anyagot egyes román régészek „dridu-kultúra” néven nem a bolgárság, hanem a „korai román kultúra” emlékeinek tartják. Vö.: *Mesterházy* 1977. 167. o.; *Fiedler* 2008. 216. o. Ugyanezt az emlékanyagot Horedt „dák-trák, ősrómán és dunai-bolgár” elegynek gondolja, ami gyakorlatilag a két álláspont összeolvastása. *Horedt* 1966. 287. o.

¹²⁸ *Bóna* 1987. 190–192. o.; *Bóna* 1989. 95. o.

¹²⁹ Ez utóbbiak gyakoriak Bulgáriában, valószínű, hogy bolgár hatásra kezdtek elterjedni a IX. századi Erdélyben. *Bóna* 1987. 190. o. A bolgár temetőt megőrző Maroskarna mellett fekvő Zeligrad (‘Sóvár’) neve, ha az a bolgárokhoz köthető, jól kiegészíti a *Fuldai Évkönyvek* 892. évi adatát, de a helynév bizonyító ereje kétséges bizonytalan kora miatt. Vö.: *Bóna* 1984. 371–372. o. Adatolható viszont, hogy Zeligradon is folyt ásatás, és a feltáráson bolgár párhuzamokkal bíró tárgyak is előkerültek. *Bálint* 1976. 117. o.

¹³⁰ *Fodor* 1983. 20. o.; *Bóna* 1987. 190. o. Comșa szerint a mai Románia területén a maroskarnai mellett csak a sultanai és a szászsebesi temetők azok, amelyek kizárólag csontvázas sírokat rejtettek, azaz nem találtak

csak néhány helyen mutathatók ki a Maros középső folyásvidékén. Csontvázas sírokból bolgár edényeket, többek között jellegzetes amforát Szászsebesről, Kudzsirból és Sebesánból ismerünk (korsó és edények), de sírból származnak a Gyulafehérvár-Várban¹³¹ (amforák és besímitott díszítésű fazekak), Gyulafehérvár-Partoson és Magyarszentbenedeken talált edények is. Oláhgorbón, valószínűleg kisebb temetőből, két koporsóban eltemetett csontváz került elő. Élelemtároló edényeik a dunai bolgár fazekasságnak a maroskarnaitól némileg eltérő, de nem kevésbé jellegzetes alkotásai, egy női sírban talált gyöngyök és annak bronz fülbevalói IX. századi bolgár típusok, az ételmellékletre utaló juhcsontok itt is pogány bolgár rítusra mutatnak. Oláhdálya-Trojánról olyan bolgár telep ismerünk, amely megéri a X–XI. századot. A bolgár kultúra mintegy 30–40 kilométeres sávban található meg a Maros két partján.¹³² Másik jelentős lelőhely, valamivel feljebb a Maros folyása mentén a csombordi temető. Eddig feltárt része 32 nyugat-keleti tájolású IX–X. századi temetkezést tartalmazott.¹³³ A sírokból a női ékszereket közölték, négy temetkezés mellől 14 féle, filigránnal gazdagon díszített csüngős fülbevalót, további három temetkezésből gyöngyöket, lunulákat és korong alakú csüngődíszet. A csombordi és a fentebb említett gorbói ékszereknek csak Bulgáriában van párhuzamuk, ott viszont szinte valamennyi IX–X. századi temetőben.¹³⁴ Érdekes, hogy a sírokban nem találtak kerámiákat. Ugyancsak szembevetendő a tárgyak hiánya a férfi sírokban, szemben a női temetkezésekben talált ékítmények számával.¹³⁵ A temető első feltárt periódusának sírjai többnyire koporsós temetkezések voltak, a sírok kelet–délkelet – nyugat–északnyugat tájolásúak, a vázak alkarcsontjai pedig a mellkason keresztben nyugodtak, ami keresztény rítusra utal.¹³⁶ A körülbelül 830-ra tehető dél-erdélyi bolgár térfoglalás telepes központok megjelenéséhez vezetett a Maros mentén. E telepek lakossága az Al-Duna déli partjáról, Bulgáriából került ide. Ami ránk maradt anyagi kultúrájukból, ékszer és edény, egészen az edények alján található fenékbélyegekig, dunai bolgár készítmény.¹³⁷ A kettős komponensű bolgárság szláv és bolgár-török emlékeit tekintve Erdélyben a bolgár-török katonaelemmel kell számolnunk; nem lehet kimutatni olyan szláv leletanyagot Erdélyben, amelyet a IX. századi bolgár-szlávokhoz köthetnénk.¹³⁸

---

azokkal párhuzamosan urnás, szláv temetkezéseket. A leletek között vonal- és hullámvonaldíszes edényeket, gömbölyödő testű, szaltovói korsókat, valamint amforákat találtak, amelyeket szürke, vöröses vagy sárga agyagból korongoltak. Emellett találtak vaskéseket fatokban, különböző ékszereket, fül- és hajkarikákat, nyakláncokat, gyöngyöket és övcsatokat. A vázak mellett, főleg a lábaknál tojást, szárnyas, birka vagy borjúcsontokat figyeltek meg. *Comşa* 1960. 410–411. o.

¹³¹ A gyulafehérvári ásások során előkerült bolgár edényekhez lásd még: *Fodor* 1983. 21. o. A vári településhez tartozó jelentős temetőre is rábukkantak (Zalatnai úti Állatkórház és Mentőállomás). A temető első periódusa a IX. századi bolgárokhöz köthető. Itt a csontvázas, maroskarnai edénymellékletes temetkezések mellett urnás bolgár-szláv sírokat is találtak. *Bóna* 1989. 97. o.; *Szalontai* 2000. 273. o.; *Szalontai* 2001. 115. o. Az egykori Apulum falai között megtalálták a IX. századi bolgárság telepeit is; a mai székesegyház környékén sűrűn sorjázta a félig földbe süllyesztett lakóházak. *Bóna* 2001a. 86–87. o.

¹³² *Bóna* 1987. 192. o.; *Bóna* 1989. 95–96. o. A lelőhelyekhez vö. még *Fiedler* 2008. 159. o.

¹³³ Dankanits Ádám mellett a másik ásató, Ferenczi István 1957-ben magyar nyelven is közölte a temető első részletét (13 sír), amelyet akkor még morvának határoztak meg. Vö.: *Ferenczi* 1957. 1101–1103. o.

¹³⁴ *Fodor* 1983. 21. o.; *Bóna* 1987. 192. o.; *Bóna* 1989. 97. o. *Comşa* összesítő térképen hozza a dél-erdélyi bolgár jelenlét nyomait a többi romániai lelőhellyel együtt. *Comşa* 1960. 420. o.

¹³⁵ *Fiedler* 2008. 161. o.

¹³⁶ *Ferenczi* 1957. 1102. o. Az ásató közlésével szemben *Fiedler* arról ír, hogy a sírok tájolása: Ny–K. *Fiedler* 2008. 161. o.

¹³⁷ *Bóna* 1987. 192. o.

¹³⁸ *Bóna* 1987. 177–181., 193. o. A környező szláv urnatemetők népével alig volt kapcsolata a bolgár-török

Az erdélyi bolgár uralom jelentős, de kisszámú képviselői a honfoglaló magyarok tömege elől nem tudtak elmenekülni, a csombordi temető tanúsága szerint a magyarság uralma alá kerültek, de a temetőt a X. század elején ugyanúgy tovább használják a bolgárok, mint néhány év múlva a morva temetőket a magyar fennhatóság alá került morvák.¹³⁹ Más a helyzet a maroskarnai bolgár temetővel. A csak részben feltárt maroskarnai-„B” temető mintegy két kilométerre fekszik a bolgár korszak temetőjétől („A”). A 15 feltárt sírból nehéz a temetőt megítélni, mert 11 sírt kiraboltak, de a temetkezési rítus elemei, a temető szerkezete, valamint részben leletei is a Kolozsvár-Zápolya utcai honfoglaló sírokkal mutat hasonlóságot, ami egyúttal a kronológiára is mutat. Fegyveres, hadi szolgálatot teljesítő magyar csoportot sejtethetünk itt, amelyet a honfoglaláskor a közelben lakó bolgárok ellenőrzésére telepítettek le.¹⁴⁰ Azaz, a maroskarnai bolgárság ugyancsak megérte a magyarok bejövetelét, de a temetőt a X. század folyamán felhagyták; a Maros folyása mentén a X. századra magyar köznepi és a középréteg temetői sorjázna.¹⁴¹ A rövid életű bolgár fennhatóság a központban, Gyulafehérváron is megszűnt a X. századra. Az egykori római falak között-körül négy-öt temetőt is nyitnak a X–XI. században. A vártól délnyugatra, az egykori római nekropolisz területén fekvő, bolgártörök vázas sírokat is rejtő temetőt a magyarok is folytatják, és beletemetkeznek egészen a XII. század közepéig.¹⁴² Állandó magyar települések először éppen ezen a területen, a maros-völgyi sóbányák körül alakultak ki, amelyeknek központja Gyulafehérvár volt.¹⁴³ A gyulafehérvári mellett a marosgombási és magyarlapádi temetők is jelzik, hogy a honfoglaló magyarság jelentős tömegekben jelent meg a Maros mentén.¹⁴⁴

---

népességnek. Fontos megállapítása ez a régészetnek, mert ennek fényében kockázatos Dél-Erdély szláv eredetű toponimiáját feltétlenül a bolgár-szlávokhoz kötni. A déli-szláv nyelvi hatás és jelenlét egyébként is régebbi, mint a IX. századi bolgár foglalás. Emiatt ugyancsak megkérdőjelezhető annak az állításnak az igaza, hogy „a bolgár-szláv lakosság zöme a helynevek tanúsága szerint helyben maradt”. Kérdés persze, hogy mikortól lehet számítani az onogur-bolgárság elszlávosodását, annak kezdetét és befejeződését. A bolgár törzsterületen feltárt birituális temetők arra mutatnak, hogy a IX. század folyamán megtörténhetett az onogur-bolgárság nyelvvesztése, azonban néhány IX. és X. századra (!) keltezett dunai-bolgár kerámián rovásfeliratot figyeltek meg, amelyek minden bizonnyal török nyelven fejthetők meg. Így Dobrudzsából a *garvāni* telepről előkerült amfóra, melyet a IX. század végére és a X. század elejére keltezett Comşa. A felirat az edény felső részén található. *Comşa* 1960. 397–399. o. A szintén dobudzsai *Capidava* lelőhelyen talált szürkés-vörös edényt, melynek vállrészén található a rovásfelirat, amelyet még kiegészítés előtt lett az agyagba karcolva. *Comşa* 1960. 398. o. Vékony Gábor a X. századi dunai-bolgárokhoz köti a feliratot (a román kutatás eredménye úgy született, hogy a feliratot balról-jobbra olvasták el. *Vékony* 1987. 83. o. Ide tartozik az ugyancsak dobudzsai murfatlari felirat. Az épület, melynek falán a görög, cirill és glagolita felirat mellett a rovás is előkerült, a IX–XI. századra datálható. Mivel az objektum a IX. századi bolgár állam területéről került elő, valószínűsíthető bolgár származtatása. A feliratokhoz kapcsolódó irodalmakhoz: vö.: *Kerekes* 2006. 62–64. o. Vékony szerint nem rovás emlékről van szó, hanem alfabetikus írásról, az ún. bolgár írás egy emlékérről, amely a IX. század vége és a X. század eleje között volt használatban. *Vékony* 1987. 30. o. Ide sorolható még a Kelet-Bulgáriából előkerült hétágú rozetta, amely a pliskai palotaegyüttes feltárásakor került elő; a rozetta egyik oldalán 15 ismeretlen jel (rovás?) van. Vö.: *Kerekes* 2006. 66. o.

¹³⁹ *Bóna* 1987. 202. o.

¹⁴⁰ Uo. 207. o.

¹⁴¹ Uo. 226. o. (Lásd a térképet!)

¹⁴² Uo. 219. o.; *Bóna* 2001a. 77. o.; *Szalontai* 2000. 274. o.; *Szalontai* 2001. 118. o.

¹⁴³ *Bóna* 1987. 233. o.

¹⁴⁴ *Fodor* 1983. 23. o.

A honfoglalás-kori Kárpát-medence etnikai-nyelvi viszonyait a nyelvészetben belül elsősorban a szlavisztika kutatta. Vizsgálódásaik zöme főként a magyar helyneves anyagra ment vissza és szláv eredetű etimon esetén hangtani kritériumok alapján próbálták meg azt szétválasztani valamilyen jellegű szláv nyelvre. A kérdésünket érintő szláv nyelvtípus a déli-szláv, azon belül is a bolgár-szláv. A szlavisztika tehát bolgár jelenlétet lát minden olyan területen, ahol bolgár-szláv jellegű helynevek fordulnak elő és gyakran ott is, ahol közelebbről meg nem határozható déli-szláv típusú toponímia van. Ha mindezen túl régészeti vagy esetleg történeti „érvek” megengedték, akkor nem egy esetben egészen elképesztő konstrukciók is születhettek.¹⁴⁵

Talán legnagyobb kutatója a témának, mind teljesítményét, mind hatását tekintve Kniezsa István volt. Kniezsa a nyelvészeti, helynévi adatokra építette fejtegetéseit, szigorúan ragaszkodva ahhoz a módszertani elvhez, hogy egy adat – nem adat, ezért egyedülálló, elszigetelt nevekből soha nem szabad messzemenő történeti következtetéseket levonni. Átnézte az Anjou-korral bezárólag a Magyar Királyság területéről adathozható helynevek korpuszát, s arra tett kísérletet, hogy a szláv helyneves anyag vizsgálatával meghatározza, „hogy a Magyarország területén a későbbi források alapján igazolható szláv népesség hol lakott már a XI. század folyamán és hol telepedett meg csupán későbbben”. „Hogy ezek a XI. századi szlávok a honfoglaláskor itt talált lakosság utódai-e vagy pedig csak a X–XI. században költöztek-e be mai területükre, arra vonatkozólag csupán kivételesen van valamelyes támpontunk.”¹⁴⁶ Ez a szkepszis igazából a nyelvészet történettudományi felhasználhatóságának józan meglátása volt. Kniezsa önkritikusan, az elvégzett munka után korlátait látva megjegyezte, hogy „kutatásaink során arra is törekedtünk, hogy az illető vidék szláv lakosságát közelebbről is meghatározzuk. Igyekezünk megállapítani, hogy ez a szlávoktól, orosz, bolgár, szerb, horvát vagy szlovén jellegű-e. Ilyen irányú vizsgálataink azonban csak igen kevés eredménnyel végeztek. A magyar helynévanyag alapján ugyanis csak annyit lehet kétséggkívül megállapítani, hogy a honfoglalás idején itt talált szláv lakosság sem orosz, sem lengyel jellegű nem volt, hanem olyan nyelvi sajátosságokkal rendelkezett, amelyek a szláv népek közül egyedül a déli-szlávokra, valamint a csehekre és a tótokra jellemzők. A további szétválasztáshoz – hogy ti. meddig terjed a tót, és meddig a déli-szláv nyelvterület, és hogy az utóbbi bolgár, szerb, horvát vagy szlovén jellegű-e – helynévanyagunk nem eléggé megbízható. Ennek oka egyrészt az, hogy a szláv nyelvek hangtana között a X–XI. században, néhány sajátosságot leszámítva, a különbség még igen csekély lehetett, másrészt pedig az, hogy a magyar hangfejlődés még ezeket a különbségeket is teljesen eltörölte.”¹⁴⁷

¹⁴⁵ Így pl. Zemplén bolgár-szláv típusú neve okán bolgár határvárrá avanszált a honfoglalás előestéjére. Nem is meglepő ez, hiszen Bodrogszerdahelyről közöltek két „bolgár-jellegű” (szaltovói) edényt, és ha a morvákat is meg tudta támadni a Bolgár Kánság a IX. század közepe körül (863), akkor ezek szerint a Zemplénig tényleg kiterjedt a bolgár fennhatóság. Ezen érvelést egyáltalán nem érdekli, hogy az Alföld északabbi részén avarok is éltek, hogy a Zemplén név déli-szláv kritériumai egykor megvoltak más szláv nyelvekben is, így sajátossága a kérdést tekintve semmit nem dönt el, hogy két edény kissé soványka bizonyítása egy határvárnak, főleg, hogy nem is a várból kerültek napvilágra, hanem „a környékről”.

¹⁴⁶ Kniezsa 2000. 400. o.

¹⁴⁷ Uo. 402. o. Mindezek ellenére igaz, hogy „bár a helynévalapú történeti okfejtésekre számos buktató leselkedik (kezdve azon, hogy az első lejegyzés ideje független a helynév keletkezésének idejétől, ráadásul ki

Kniezsa szerint azonban településtörténetileg valószínűnek látszik, hogy északon (a Dunakanyartól északra eső területen és a hozzávetőlegesen ezzel egy szélességi koordinátára eső Tisza szakasztól északra) a szlávok nyelve általában nyugati-szláv, ettől délre pedig inkább déli-szláv jellegű volt. Az utóbbiakra vonatkozólag csak annyit lehet hozzáfűzni, hogy ezek között különösen szlovén, szerb és bolgár jellegű nyelven beszélő szlávokat tételezhetünk fel. „Ami a bolgárokat illeti, őket csak történeti valószínűség alapján vehetjük számításba, mert egyébként *nyelvészeti*leg semmi határozott nyomukat kimutatni nem tudjuk.”¹⁴⁸ Kniezsa ezen megjegyzése gyakorlatilag kétségbe vonja a szlavisztika bizonyító erejét a IX. századi bolgár jelenlétre vonatkozólag. Mindenesetre érdemes megnézni a nyelvészeti adatokat az Alföld és Dél-Erdély tekintetében.

Ami a bolgár jelenléthez kapcsolható alföldi területet illeti, a Maros–Duna közötti vidéken nagyszámú szláv földrajzi névvel lehet számolni, bár Kniezsa figyelmeztet, hogy a korai adatok hiánya és a XIV–XV. századi nagyarányú telepítések miatt az eredeti viszonyok más régiókhoz képest homályosak.¹⁴⁹ A magyarság megjelenése előtti szláv-sággal biztosan csak a Temes völgyében és attól valamivel délebbre, a Berzava folyó felső völgyében számol Kniezsa, mert ezen a területen nem tudunk jelentékenyebb betelepítésről, de a szláv helynévi anyag számottevő. A terület a Temes folyása mentén le egészen a Dunáig értendő. Ide számítható még a Karas folyó völgye, közvetlen a Berzavától délre, de itt már Kniezsa szerint a közvetlen szláv szomszédság miatt kései beszivárgással is számolnunk kell.¹⁵⁰ Végső soron Kniezsa arra a következtetésre jutott, hogy a honfoglalás előtti szláv-ság jelentékeny helynévi anyaga ezen a területen a hegyvidék és az Alföld találkozásának határán található.¹⁵¹ A Nagyalföld belső területén, a Duna–Tisza vidékén, valamint a folyók mentén, megoszlik a szláv nyelvi jelenlét. Kimutatható a Tisza mentén, de mindössze két gócpontban; Dorogma környékén, és Csongrád–Csány–Szentes körzetében.¹⁵²

Melich kutatásai óta tartják az alföldi bolgár megszállás egyik bizonyítékának Csongrád nevét.¹⁵³ Anonymus szerint Csongrád várát a honfoglalás után emelték a szlávok, Ond fia Ete parancsára.¹⁵⁴ Csongrádra a legkorábbi okleveles adatok a XI–XIII. század-

---

vagyunk szolgáltatva a forrásadottság szeszélyének), de ha akad annyi adatunk, amelyekből valamiféle időbeli rétegzettséget ki lehet bontani, akkor az egykori változó valóság nem megismerhetetlen”. *Szabados* 2009. 183. o.

¹⁴⁸ Uo. 402–403. o. H. Tóth Imre szerint „viszonylag megnyugtatóan tisztázható a földrajzi nevek alapján a bolgár-szlávok Kárpát-medencében való egykori jelenléte”. Továbbá eszerint a Duna–Tisza közén és attól északra a mai Északi-középhegységig (délre nem ad meg földrajzi koordinátát), valamint Erdélyben a helynévi anyag alapján a bolgár-szláv jelenlét kimutatható. H. Tóth Kniezsa kutatásaira hivatkozik, amikor a szláv-ság XI. század előtti, de ez alatt honfoglalás előtti ért, jelenlétét bizonygatja Dél-Erdélyben és a Hunyadi-medencében, de utal a Háromszéki-medence gazdag szláv helynévi anyagára is. Ugyancsak Kniezsa megállapítása, hogy bár az erdélyi hidronímák déli-szláv jellegűek, azonban ez nem elégséges, és főleg nem perdöntő a vizsgált terület lakosságának nyelvi hovatartozásának kérdésében. H. Tóth 1996. 78. o. Kniezsa látta: nincs túl sok jelentősége annak, hogy a helynév déli-szláv típusú; mikori az és kikhez köthető? Szlávok jóval a bolgárok előtt költöztek mind Erdélybe, mind a Délvidékre. Azon kívül kikhez kell kapcsolnunk a helynevet? Ahhoz a szláv-sághoz, amely a bolgár vagy a szerb népességet megalkotta? Esetleg az abodritákhoz vagy a timocsánokhoz?

¹⁴⁹ *Kniezsa* 2000. 415. o.

¹⁵⁰ Uo. 416. o.

¹⁵¹ Uo. 415., 417. o. 3. jegyzet.

¹⁵² Uo. 422–423. o.

¹⁵³ *Melich* 1921. 6–7. o.

¹⁵⁴ SRH I. 83–84. Vö.: *Veszprémy* 1999. 35. o.

ból származnak, azonban a garamszentbenedeki alapítólevél (1075: *cernigradenses*), a dömösi adománylevel, valamint a *Várad Regestrum* említései a vármegyére utalnak, nem a várra, amelynek egykori meglétére csak a neve utal (Černigrad 'Fekete vár'), de magát az objektumot még nem sikerült megtalálni.¹⁵⁵ Bóna szerint Csongrád nevének etimológiája a bolgár uralom katonai jellegére utal, s talán a bolgár végek (vulgar/or/um fines) északi határát jelezheti. Már szóba került, hogy néhány Csongrád környéki bolgárokra utaló határnév (*nandird, nandur*) talán arra mutat, hogy itteni bolgár maradványok esetleg meg- és túlélhették a honfoglalást.¹⁵⁶ Ezeket Kristó is citálja, néhány dél-alföldi és dél-erdélyi példa mellett.¹⁵⁷ Megjegyzendő viszont, hogy a kérdéses földrajzi nevek egy része vagy az utótagja miatt, vagy, mert tudjuk, hogy későbbi bolgár telepések hagyatékának is tekinthető, nem köthető az általunk vizsgált korszakhoz. Ellenben a korai képzésű és említésű nevek, mint a XI. századból származó *Nandirdi* füzes Alpár határában és Csanytelek közelében a Nándor nevű tó (*Nandurtou*) már valóban a bolgárok egykori jelenlétére vallhatnak a területen.¹⁵⁸ Blazovich László is felsorol a csongrádi régióból szláv eredetű helyneveket, így Csongrád mellett Kanizsa, Kurca, Osztora, Velnök (Makó elődje). Ezekkel a szláv helynevekkel kapcsolatban említésre kerülnek a bolgárok elől a Temesközbe majd még északabbra, Szeged felé húzódó abodritok, mint lehetséges névadók, de erre csak utalás történik. Szerinte Omurtag hódításai után sem telepedett ide népes bolgár lakosság; egy-egy várat – mint például Csongrádot – szállták meg, és ott hatalmi központot építettek ki.¹⁵⁹ Vékony vetette fel, hogy Csongrád nevében esetleg színnevekkel kifejezett tájolás érhető tetten. A 'fekete vár' jelentés ez esetben annyit jelentene, mint 'északi vár', s ennek megfelelően Belgrád, azaz Nándorfehérvár lenne a 'nyugati vár'. Elképzelése, gondolva a dunai-bolgárok török eredetére, életszerű; azonban logikai bukfenec is egyben, mert ez ugyanúgy kijelöl egy bolgár megszállási övezetet, mint történeti konstrukciója, mely szerint azonban nemcsak az egykori Avaria déli részét, hanem a Kárpát-medence egész keleti felét birtokba vette a dunai bolgár állam.¹⁶⁰

¹⁵⁵ ÁMTF I. 893. o.; FNSZ I. 339. o. A legújabb kutatások szerint Csongrád, illetve a mai várost tekintve Ócsongrád, a Tisza bal oldalán, az egykori árterület keleti partvidékén keresendő, közvetlenül a Kurca folyó jobb partján. A városnak a Tisza jobb partján lévő birtokain 1570 táján épült meg a török palánk, míg az elhagyott erődből, az egykori földváról, mára csak a szentesi határból ismert Várhát név maradt fenn. A légitelvételek földvárra utaló képet mutatnak Várháton és számos forrás adatai is erre a területre utalnak. A kérdést régészeti feltárás fogja eldönteni. *Nagy-Bede* 2009. 78. o.

¹⁵⁶ *Bóna* 1984. 372. o.

¹⁵⁷ *Kristó* 2003. 33–34. o.

¹⁵⁸ Vö.: ÁMTF I. 882., 893., 898. Mindkét adat a garamszentbenedeki apátság 1075-i birtokösszeíró levélben szerepel, mint az apátság birtoka. Györffy szerint nem lehet biztosan eldönteni, hogy melyikkel azonosítható az a Tisza-parti Nándord birtok, illetve Nándor halastó, melyet Szent István adott a béli apátságnak (1037, vö.: DHA 118. o.) és később I. Géza is megerősített (1075, vö.: DHA 216. o.). A Csany határában említett tó neve fennmaradt Szegvár határában északnyugatra a Tisza mellett (ÁMTF I. 898. o.). Vö.: *Kristó – Makk – Szegfű* 1973. 15. o.

¹⁵⁹ *Blazovich* 1996. 57. Valóban, a felsorolt helynevekről csak annyit tudunk, hogy azok etimója szláv. Minden további következtetés gyakorlatilag nem több ötletelésnél. Mindenesetre ide tartozik még Szádeczky-Kardoss véleménye, mely szerint „a Csongrád név földvárak katonai-igazgatási központként való használatát gyanítja”, Kanizsa neve pedig, ha az IX. századi bolgár, akkor „előljárói székhely vagy fejedelmi birtok meglétét valószínűsíti a szegedi táj peremén.” Nem felesleges utalnunk rá, hogy Szádeczky-Kardoss megemlíti: azok a kutatók, akik elfogadják Ómorávia délre való lokalizálását, a szegedi körzetet nem bolgár, hanem ómorva birtoknak tartják. *Szádeczky-Kardoss* 1983b. 214. o. Ehhez ugyanebben a munkában vö.: *Szegfű* 1983. 230. o.

¹⁶⁰ *Vékony* 1997. 1160–1161. o.

A Duna mentén a szláv nevek Kalocsa környékén kezdődnek, és a nagy Duna-kanyarulatig húzódnak. Itt is két nagyobb sziget található, Baja környékén és Bács megye délnyugati részén.¹⁶¹ A Szamos, a Körösök és a Maros mentén kimutatható szlávok közelebbi jellegére vonatkozólag semmiféle következtetést nem vonhatunk le. A Marostól délre fekvő terület szláv lakossága déli-szláv jellegű lehetett, de nem világos, hogy kikhez köthető. Avar-kori szláv népességhez? Bolgárokhoz, abodritákhoz, szerbekhez, netán Ómorávia *slavijai*hoz? A későbbi bevándorlókat mindenesetre a szerbekhez lehet kapcsolni.¹⁶² Kiss Lajos kutatásai szerint is a honfoglalás-kori Erdélyben talált szlávtság nem volt egységes. Mint fogalmaz: Hunyadban egy-két nyom bolgárookra mutat, míg Krassó-Szörényben a szlávtság nyelve inkább szerb jellegű lehetett.¹⁶³ Az Alföld további területei, ahol egyesek bolgárokat sejtene, már az avarok pusztái. Felesleges bolgár-szláv, pontosabban néhány déli-szláv helynév miatt kiiktatni az avar területeket a IX. századi Alföldről.¹⁶⁴ De Kniezsa is óv minket ettől. Az Alföld északi pereméről szólva megjegyzi: „A Bodrog völgyétől a Dunáig terjedő terület szlávjainak közelebbi nyelvi hovatartozására vonatkozólag szintén nincsenek határozott támpontjaink.”¹⁶⁵

Ugyancsak a Kárpát-medencei bolgárság északi helynévi „nyomának” tartják Zemplén [1150 k./13–14. század: *Zemlin*; 1217/XIV. század: „ad castrum *Zempen*”¹⁶⁶] nevét. Ennek déli-szláv sajátosságát Kniezsa közel sem tartja olyan mérvű érvek a bolgár jelenlét kiterjedésében, mint ahogy azt olykor állítják. Egyrészt a helynévből megvonni a bolgár befolyási övezet északi határát: az magáért beszél; másrészt a névben lévő másodlagos *l* mint kritérium nem kizárólagos bolgár sajátosság, „megvan a tótban is” (a Zemplén környéki szláv helynevek is ilyen jellegűek), de kimutatható a lengyelben és a szorbban is. Ugyanígy a *dl* hangkapcsolat, amely jellegzetesen nyugati-szláv sajátosság, régebben a szláv nyelvek többi csoportjánál is megvolt, sőt; egyes déli-szláv nyelvjárásokban (így a szlovén északi nyelvjárásaiban) a mai napig adatolható.¹⁶⁷ A Zemplén név déli-szláv eredeztetése Melich János nevéhez köthető, s innen adatolható, mint bizonyíték az Alföld teljes területének bolgár megszállására.¹⁶⁸ Ezt azonban nem erősítik meg sem a régészet, sem a történettudomány eredményei. Másfelől szláv eredetű helynév jóval korábban is keletkezhetett a területen. Mindenesetre az FNESZ is a bolgár származtatást részesíti előnyben; eszerint „a *Zemplén* helynév egy déli-szláv R. *Zemlъnъ (ti. *gradъ*), azaz ’földből való (ti. vár)’ átvétele. Vö. bolgár *Землен* helynév”.¹⁶⁹ Zemplén várának régészeti kutatására 1962–1963-ban került sor, melynek során az ásató három építési korszakot különböztetett meg. Az objektum erődítésének első fázisa kelta-kori, az

---

¹⁶¹ Kniezsa 2000. 423. o.

¹⁶² Uo. 418. o.

¹⁶³ Kiss 1999. 51. o.

¹⁶⁴ Az avarság IX. századi alföldi jelenléte ma már bizonyítottnak tekinthető. Vö.: pl. *Az Alföld a 9. században* tanulmánykötet vonatkozó dolgozatait. *Lőrinczy* 1993.

¹⁶⁵ Kniezsa 2000. 417. o.

¹⁶⁶ FNESZ II. 804. o. Lásd Anonymus gesztájának 14. fejezetét: SRH I. 53. o. Vö.: *Veszprém* 1999. 20. o.

¹⁶⁷ Kniezsa 2000. 417. o. A Zemplén név déli-szláv eredeztetése Melich János nevéhez köthető, s innen adatolható, mint bizonyíték a teljes Alföld bolgár megszállására. *Melich* 1925–1929. 86–92. o. Érdemes megjegyezni azonban, hogy ezek a szláv helynévi nyomok akár avar-koriak is lehetnek.

¹⁶⁸ Vö.: *Melich* 1925–1929. 86–92. o.

¹⁶⁹ FNESZ II. 804. o.

erre emelt, fával megszilárdított földsánc pedig X. századnak határozható meg; mind a leletanyag, mind a szerkezeti megoldása erre a századra keltezi az objektumot. Németh Péter Doboka analógiáján, ahol az erődítmény harmadik építési fázisát I. László és Kálmán királyok idejére lehet datálni, Zemplén megerősítését is a XI. század második felére teszi, amely összefüggésben állhatott az 1068-as, az 1085-ös vagy az 1091-es nomád támadásokkal.¹⁷⁰ A régészet eredményei tehát nem igazolják, hogy Zemplén „bolgár-gyanús” déli-szláv néven túl bármi köze is lenne a bolgár állam IX. századi expanziójához.

A IX. századi Alföld bolgár fennhatóságának alátámasztására hivatkoztak a határvá-
raknak¹⁷¹ minősített Zemplén és Csongrád adatokon túl más helynévi adatokra is, ugyan-
csak Melich alapján. Melich János úgy vélte, hogy „hazánk IX–X. századi hely- és fo-
lyóneveiből igazolhatók” Anonymus értesítései a szlávokat illetően, ezért a Névtelen
tudósításának történeti alapja van. Márpedig ebből egyenesen következik, hogy „eleve
valószínű, hogy a bolgár-törökökre vonatkozó tudósításainak is történeti alappal kell bír-
nia.”¹⁷² Melich az általa déli-szlávnak vagy bolgár-töröknek meghatározott földrajzi ne-
veket Anonymus okán a Bolgár Kánság térhódításával kapcsolta össze. Eszerint a déli-
szlávnak, azaz bolgár eredetűnek tartott Pest, Nógrád, Bihar helynevek mellett¹⁷³ a „tö-
röknyelvi közvetítéssel került földrajzi nevek”: Temes, Szamos, Körös, Maros, Tisza; a
„török köznevekből lett tulajdonnevek”: Krassó avagy „szláv közvetítéssel került török

¹⁷⁰ Németh 1977. 212–214. o. A korai lengyel állam területének közepéről hiányoznak a nagyméretű, kora-
középkori földvárak. Németh szerint ez a megállapítás magyar területre is érvényes, és ez azzal állhat össze-
függésben, hogy a XI. század végéig mind kelet, mind nyugat felől támadásokkal, hódítási kísérletekkel állt
szemben az ország. Egyúttal ez a helyzet megmagyarázza azt is, hogy miért állíthatunk fel azonos időrendet e
földvárak építését, illetve megerősítését tanulmányozva. Németh 1977. 215. o.

¹⁷¹ Vö.: Bóna 1984. 372. o.; Kristó 1988a. 440. o. – H. Tóth szerint „a bolgár állam északi határát a Tisza al-
kotta.” A bolgár határokat védő várrendszer „része volt Belgrád, Zimony, Csongrád, Zemplén és Nógrád”. H. Tóth
1996. 79. o. Moór Elemér ezek mellett még bolgár határvárnak gondolta Baranyát, a Pécs feletti Nógrádot, Szé-
kesfehérvárt (! – K-K. A.), Visegrádot, egy Miskolctól keletre eső, elpusztult *Belegrádot* valamint egy ugyanilyen
nevű objektumot Tiszabecstől közelében, a Miskolctól északra fekvő *Garadnát*, stb. Moór 1970. 362–363. o.
Mindenesetre érdekes bolgár végvárrendszer az, amelyhez nemhogy a katonaelemek temetőit, de még elszigetelt,
magányos sírokat sem tudunk felmutatni, mint bizonyítékot az itt lévő bolgár helyőrségre. Kristó módszertanilag
valamiképpen megalapozottabb elgondolással válogatta ki a bolgárokhöz kötött „határvárakat”; eszerint azok a
szláv eredetű helynevek, amelyeknek egyaránt van magyar és szláv nyelvi megnevezése is, párhuzamos helynév-
adás emlékei lehetnek, tehát nem bizonyítható azok megléte a honfoglalás előtt. Ellenben azok a helynevek, ame-
lyeknek csak szláv neve ismert „minden bizonnyal a honfoglaló magyarok által már itt talált elnevezések voltak,
amelyeket a magyarok átvettek. Eszerint Csongrád, Visegrád, Nógrád és Zemplén már a magyar honfoglalás előtt
létezett várak voltak” jelentéseik alapján. Kristó 1983. 30. o. A gondolatmenet bizonyíthatatlan; nem tudnak eze-
ken a területeken bolgárokról a forrásaink, nincs erre utaló régészeti anyag, de ami a legfőbb: továbbra sem tudjuk,
hogy az avar térfoglalással megjelent szlávok közül ki adhatta e helyneveket valamikor a VI–IX. század között.
Kristó is érzi, hogy hipotézisét meg kell támogatni más érveléssel; szerinte az az újabb szűrő, amely e helynevek
környékén a dunai bolgárok „nándor” elnevezésének nyomait keresi, már alkalmas arra, hogy IX. századi bolgár
erősségnek feltételezze azokat. Így kimutat nándor- tagú helyneveket Csongrád, Nógrád, Gyulafehérvár környékén
és Szerém vármegyében, de jelzi, hogy csak Csongrád esetében tűnik valószínűnek a IX. századi bolgár helynév-
adás, mert a „helynevek hiánya vagy szükségessége nem perdöntő e vonatkozásban”. Kristó 1983. 31–32. o.

¹⁷² Melich 1925–1929. 17. o.

¹⁷³ Melich adatainak a teljes felsorolására itt nincs módunk, mert gyakorlatilag egész munkája Anonymus
névanyagának vizsgálata, amelyen belül a szláv megnevezések egyébként is felülreprezentáltak. Melich 1925–
1929. 70–270. o. Szalontai összegyűjtötte azokat a helyneves adatokat, amelyeket a szlavisztika ma „több-
kevesebb valószínűséggel” bolgár-szlávnak tart. Ezek a fentiekén túl azonban olyan földrajzi nevek, amelyek
vagy lokalizációjuk miatt esnek kívül érdeklődésünkön (pl. Nándorfehérvár, Zimony, Baranyavár, Székesfe-
hérvár) vagy a szláv etimon nem bizonyosan déli-szláv (pl. Garadna, Garadistya, Garad, Gradóc). Szalontai
2001. 111. o. Vö.: FNE SZ I. 497. o.

személynév”: Laborc és „törökből való szláv fordítás”: Haram¹⁷⁴ alkalmasak arra, hogy bizonyítsák, hogy a magyar honfoglalás előtt a Kárpát-medence keleti fele, azaz az Alföld és Erdély egy része, a bolgár állam fennhatósága alá tartozott, azaz a Névtelen jegyző információi hitelesek.¹⁷⁵ Melich módszere arra mutat, hogy Anonymus földrajzi névanyagának vizsgálatával nyelvészetileg akarta igazolni annak történeti hitelességét. Ez azonban, mint eddig láthattuk, nem lehetséges. A dunai bolgár államnak a IX. század folyamán nem volt arányaiban jelentős telepítése az egykori avar területekre, így az, mint Bulgária északi és nyugati végvidéke, gyeplő lett a Frank Birodalom (és talán Ómorávia) határterületei felé. Ez következik az írott források értesítéseiből és a régészeti leletanyagból. A helynevekre épített történeti képet, ami a IX. századi Kárpát-medencei bolgár hódítást hivatott alátámasztani, gyakorlatilag Anonymus adataiból keltette életre Melich, majd ez hagyományozódott tovább, de már csak ténymegállapításként a későbbi irodalomban. Ellenben egyértelmű: Melich nyelvészeti fejtegetéseiből, még ha sikerülne bizonyítani egyes nevek déli-szláv vagy bolgár-török eredetét, sem következne semmi. Ugyanis semmilyen támpontunk nincs arra nézve, hogy a VI–VII. századtól jelenlévő szlávok milyen komponenseitől származhatnak a kérdéses anonymusi hely- és földrajzi nevek, és ugyanez a helyzet a bolgár-török eredetű nevekkel kapcsolatban is.¹⁷⁶ Arról nem is beszélve, hogy a vizsgált névanyag bolgár kapcsolatai csak Anonymus elbeszéléseiből következnek, egyéb indok nem szól a párhuzam mellett. Csakhogy egyrészt a Névtelen honszerzés története nem állta ki a kritika próbáját, másrészt a modern szakirodalom más etimológiákat ad, mint Melich megfejtései.

Az FNESZ szerint a Pest helynév keletkezhetett magyar névadással a bolgárból származó magyar népnyelvi *pest* ’kemence, barlang’ főnévből, de azt sem lehet teljességgel kizárnunk, hogy a névadók bolgárok voltak; vö.: óegyházi szláv *peštv* ’kemence, barlang’.¹⁷⁷ Ezért egyesek ezt a helynevet is a bolgár fennhatóság egyik bizonyítékának tartották, amely egyúttal annak területi kiterjedését is megadná. E szóból többfelé is keletkeztek helynevek hazánkban, még hozzá minden bizonnyal annak második jelentéséből. Emiatt jóval valószínűbb, hogy Pest neve magyar névadással jött létre, s magának a szónak a származása semmiképpen sem utal arra, hogy itt valaha bolgár-szlávok éltek.¹⁷⁸ Ide tartozik, hogy Pest a IX. században senkiföldje volt, s csak a X. században kezdődött el mészégetést igénylő építkezés, melyhez a római Contra-aquincum erődjének köveit is használhatták.¹⁷⁹ Nógrád [1108: Comes *Neogradensis*; 1138/1329: *Naugrad*] szláv ere-

¹⁷⁴ Lásd a 7–14. fejezeteket, vö.: *Melich* 1925–1929. 18–69. o.

¹⁷⁵ *Melich* 1925–1929. 69–70. o.

¹⁷⁶ Természetesen nem kellene eleve kizárni a bolgár átadás lehetőségét sem a szláv, sem a török etimológiák esetében, ha (Anonymus leírásán túl) történeti és régészeti adatokkal azok következtetései kiegészíthetők lennének. Azonban éppen ennek van híján a konstrukció, sőt: szembe kerül más diszciplinák kutatási eredményeivel.

¹⁷⁷ FNESZ I. 261. o.

¹⁷⁸ *Fodor* 1983. 23. o. Ennek ellenére H. Tóth Imre a bolgár fennhatóság és jelenlét bizonyítékként értékeli, hogy Kniezsa összegyűjtötte a bolgár-szlávból magyarozott Pest, Pestes helynévi anyagot, amely 13 pest-komponensű helynevet tartalmazott, és ebből négy adat Erdélybe lokalizálható (egy-egy Bihar és Szolnok-Doboka vármegyéből, és két adat Hunyadból). *H. Tóth* 1996. 78. o. Vö.: *Kniezsa* 1963. 29–30. o.

¹⁷⁹ ÁMTF IV. 498. o. Budapesten tártak fel olyan római katonai objektumot, amelynek kapuját átépítették; a felhasznált építőanyagának és a kapu formájának analógiáit a preszlávi és madarai bolgár-török építkezésekben vélték megtalálni. *László* 1942. 795–796. o. Hogy ezek összefügghetnek-e, kérdéses, mindazonáltal az érv semmiképpen sem perdöntő.

dete kétségtelen, de származtatása közelebről nincs érintve, az FNESZ számos szláv nyelvből hoz példákat. A magyarba egy szláv *Novogradъ (tkp. 'új vár') kerülhetett át.¹⁸⁰ Melich sem tud többet mondani annál, mint hogy a Csongrádhoz hasonlóan ez a név is déli-szláv.¹⁸¹ A nógrádi várban végzett régészeti kutatások során nem találtak IX. századra utaló nyomokat, csak középkori rétegeket.¹⁸² Györffy valószínűsíti, hogy az erősség Szt. István-kori „útelzáró” vár volt, és kétségbe vonja Anonymus állítását, mely szerint Árpád vitézei már itt találták Nógrádot, habár azt nem zárja ki, hogy helyén régebbi vár is állhatott.¹⁸³ Hasonló következtetésekre jutott Kiss Lajos is. Így szerinte Nógrád Honthoz képest új, másodlagosan épített várra és később szervezett megyére mutat (tehát végső soron nem IX. századi).¹⁸⁴ Bihar vármegye a Nagyváradtól északra lévő *Bihar* [1067 k./1267: *Byhoriensis*] körül alakult ki. A magyar *Bihar* helynév bizonyára a vármegye első ispánjának a nevét őrzi. Az alapul szolgáló személynév forrása egy szláv *Bychorъ személynév lehetett.¹⁸⁵ Az FNESZ megad szerb-horvát, cseh és lengyel párhumot is, de bolgárt nem.

A Temes, Szamos, Körös, Maros, Tisza víznevek Melich szerint feltételesen dák eredetűek és legelőször a latin nyelvbe kerültek át. A latin megőrizte ezek eredeti alakját, majd ezek átkerültek a gótok és a gepidák, valamint a vandálok nyelvébe. Végül innen a hunok nyelvébe, onnan az avarba, majd a bolgár-törökbe.¹⁸⁶ A bonyolult feltevésláncnak két alappillére, hogy mindegyik nyelv megőrizte a Melich által rekonstruált „eredeti” alakok 's' végződését, valamint hogy ezt a „nem-változást” ráilleszti a Kárpát-medence vas- és népvándorlás-korának időrendjére. Csakhogy mindkét elgondolás bizonyíthatatlan. Nehéz úgy felépíteni egy történeti konstrukciót, hogy az kizárólag a Névtelen hely- és földrajzi neveire, ezer évre visszakövetkeztetett csillagos alakokra, és történeti munkahipotézisre épül (ti. hogy a dáktól a latinon át a hunon keresztül a dunai-bolgárok nyelvéig mindenütt átvételre kerül a kérdéses név).¹⁸⁷ Az FNESZ egyébként kivétel nélkül mindegyik névről azt tartja, hogy azok a Kárpát-medence vaskoráig mennek vissza, s nem török, hanem szláv közvetítéssel kerültek át a magyarba, ráadásul a citált példák a szerb-horvátból vannak, s nem bolgárból.¹⁸⁸ Kiss már másutt is rámutatott, hogy a felsorolt víznevek nem származhatnak a bolgár-törökből, azok átadója valamilyen szláv nyelv, de nem tudjuk kötni etnikumhoz.¹⁸⁹ A bolgár-töröknek is meghatározott Laborc név az FNESZ szerint „bizonytalan eredetű. Némelyek egy kelta *labaros 'csacsogó, zúgó' melléknévre vezetik vissza. Mások szerint egy bolgár-török összetett személynév

¹⁸⁰ FNESZ II. 242. o. Vö. ÁMTF IV. 277–281. o.

¹⁸¹ Melich 1921. 7. o.

¹⁸² Nováki – Sándorfi – Miklós 1979. 68., 98.

¹⁸³ ÁMTF IV. 280. o.

¹⁸⁴ Kiss 1999c. 247. o.

¹⁸⁵ FNESZ I. 214. o.

¹⁸⁶ Melich 1925–1929. 61. o.

¹⁸⁷ Ráadásul mindezen nehézségek mellett itt is kettősség figyelhető meg a dunai-bolgárokat illetően: nyelvüket Melich hol szlávnak, hol töröknek tartja, attól függően, hogy mit kíván meg a kérdéses elnevezés etimológiája.

¹⁸⁸ Vö. a Temes, Szamos, Maros és Tisza hidronymákat: FNESZ II. 99., 518., 632., 647. o., valamint a Körös etimológiáját: FNESZ I. 795. o.

¹⁸⁹ Kiss 1999b. 150–151. o.

rejlük benne (vö. ótörök *alp* 'hős, vitéz' és *bars* 'tigris'), amely a bolgár-szlávok nyelven keresztül jött át a magyarba".¹⁹⁰ Itt a feltett bolgár-szláv alak egy *Lobors^u lenne, s csak e csillagos változat révén tud eljutni Melich a bolgár-török megoldásig.¹⁹¹ Haram al-dunai királyi végvár, Krassó vármegye egykori székhelye, más néven Krassó. A vár romjai a Karasnak a Dunába torkollásánál, a Duna egyik szigetén található. A Melich által ajánlott török megfejtését a *Haram* [1150 k./XIII–XIV. sz.: *Horom* Anonymusnál; 1180–1183: *Χράμων*¹⁹²] helynévnek¹⁹³ meg sem említi az FNESZ. Eszerint déli-szláv eredetű; vö.: szerb-horvát *Ram* 'helység Szerbiában az Al-Duna jobb partján a Karas torkolatával átellenben.' Ennek köznévi előzményéhez lásd szerb-horvát *hram* 'templom; N. (népnyelvi) ház, udvar'.¹⁹⁴ Valóban, a délszláv nyelvekben 'erődített templom' jelentésű Haram neve tükrözheti az államszervezés kori vármegyeszékhelyek kettőségét: ispáni vár s mellette az esperesi templom.¹⁹⁵ A Krassó helynév valószínűleg szláv eredetű; vö.: szerb-horvát *Kraševo* helynév; cseh *Krašov* helynév, de van olyan elgondolás is, amely szerint egy 'fekete víz' értelmű ótörök víznév rejlik benne.¹⁹⁶ Ezt a hipotézist az FNESZ nem támogatja, viszont a *Karas* szócikk alatt az alábbiak szerepelnek: a Duna bal oldali mellékfolyója a mai Romániában és Szerbiában [1285: *Karasu*¹⁹⁷]. A magyar régi nyelvi *K(a)rassó* végső forrása egy csuvasos jellegű ótörök *qara šuy 'fekete víz'. Az újabb *Karas* névváltozat a magyar *Karassó*-ból származó szerb-horvát *Karaš*, román *Caras* visszakölcsönzése.¹⁹⁸ Azonban sok jelentősége ennek az ellentmondásnak sincsen, ugyanis ha tényleg török lenne a keresett etimon, nincsen támpontunk annak korára és az átadó népre vonatkozóan. Egyébként Moór is rámutatott, hogy a török kara- > magyar kra- hangfejlődést feltenni képtelenség, ezért a Krassó etimonja nem lehet török.¹⁹⁹ Mindent összevetve megállapítható, módszertanilag megengedhetetlen, hogy szláv eredetű helynevekből rekonstruáljunk vagy kreáljunk történelmet; a helyneves anyag vizsgálata jól kiegészítheti vagy pontosíthatja történelmi ismereteinket, de gesztairodalmunk gyöngyszemének történelmi interpretálását nem várhatjuk el e diszciplinától.

A dél-erdélyi helynévi anyag

Kniezsa előljáróban lefekteti: Erdély területén tekintélyes számú szláv földrajzi név található, mivel azonban a középkor folyamán Erdélybe nagyszámú szláv (rutén, szerb, bolgár) jövevény települt, sőt a „később beözönlő oláhság szintén sok szláv eredetű földrajzi nevet hozott magával a Balkánról”, itt sem szabad minden szláv nevet a XI. századi

¹⁹⁰ FNESZ II. 5. o.

¹⁹¹ *Melich* 1925–1929. 18–19. o.; *Moór* 1930. 6., 15. o.

¹⁹² Vö.: Kinnamos közlését: *Moravcsik* 1984. 197. o.

¹⁹³ *Melich* 1925–1929. 19–20. o. Véleménye szerint a helynév bolgár-törökből való szláv fordítás.

¹⁹⁴ FNESZ I. 567–568. o.

¹⁹⁵ ÁMTF III. 471. o.

¹⁹⁶ FNESZ II. 520. o. Vö.: *Melich* 1925–1929. 25–29. o.

¹⁹⁷ Vö.: ÁMTF III. 484. o.

¹⁹⁸ FNESZ I. 688. o.

¹⁹⁹ *Moór* 1930. 6. o.

szláv lakosság bizonyítékának tekintenünk. Itt is nyelvészeti és történeti kritériumok segítségével kell mérlegelnünk azt, hogy az egyes vidékek szláv lakossága milyen korból származik.²⁰⁰ A legösszefüggőbb tömbben a Maros jobbpartján, az Erdélyi Érc-hegység déli lejtőinek Gyulafehérvár és a Küküllő torkolata közti szakaszán lakhattak. E terület helynevei és víznevei között viszonylag sokkal több szláv eredetűt találunk, mint Erdélynek bármely olyan területén, amelyről kimutatható, hogy a XII. századig már lakott volt. A hydronímák szláv elnevezése pedig fontos, mert az a magyarság megjelenése előttről származhat. Szláv víznevek egyébként alig vannak más erdélyi területeken. A két Küküllő vidékén Kniezsa az adatok gyér volta miatt csak jelentéktelennek tekinti a szláv jelenlétet.²⁰¹ Kétségtelenül jelentékeny szláv lakossága volt a Hunyadi-medencének a honfoglalást megelőzően. A Maros–Nagy–Küküllő vonaltól délre fekvő területen tekintélyesebb szláv telepeket a Szebeni-medencében tudunk igazolni, bár nyelvészeti szempontból csak annyi bizonyítható, hogy a XII. század közepén betelepülő szászokat megelőzték.²⁰² A Barcaságban,²⁰³ különösen annak keleti sík területén, több szláv eredetű földrajzi név fordul elő, ettől keletre, a Háromszéki-medencében pedig olyan nagy számban találhatók, mint sehol másutt Erdély területén.²⁰⁴

Kniezsa szerint a szláv telepek már megvoltak a XII–XIII. század fordulóján, de „minden további állítás csak üres találgatás volna”. Ami az erdélyi szlávok közelebbi meghatározását illeti, Kniezsa krónikás hagyományra hivatkozva felteszi annak esetleges bolgár-szlávosságát, de azt is hozzáfűzi, hogy „erre azonban semmiféle nyelvészeti bizonyítékot felhozni nem tudunk, mert neveink között egyetlen egy, kétségtelenül bolgár jellegű név sem található,²⁰⁵ van viszont olyan, amelyik kifejezetten déli-szláv, de nem bolgár kritériumokkal rendelkezik.²⁰⁶

Erdély víznevei közül, ugyancsak Melich óta, egyedül a Küküllőre szoktak hivatkozni, mint dunai-bolgár helynévi nyomra.²⁰⁷ Moór Elemér alapos kritikai vizsgálat után arra a következtetésre jutott, hogy a Küküllő neve magyar eredetű. A Melichtől való török

---

²⁰⁰ Kniezsa 2000. 418. o.

²⁰¹ Kniezsa 1943. 117 o.; Kniezsa 2000. 419. o.

²⁰² Kniezsa 1943. 121 o.; Kniezsa 2000. 421. o.

²⁰³ Az erdélyi bolgár leletek egyelőre nem támasztják alá azokat a turkológiai sejtéseket, amelyek a barcasági hely és folyónevek (Brassó, Barca, Barót) mögött bolgár-török hatásokat vagy névadást feltételeznek, mivel a bolgár uralomnak a Barcaságban eddig semmi régészeti nyoma. Ellenben a Temesköz területén lévő Karas-Krassó folyó esetében talán sejthetünk közvetlen vagy szláv közvetítésű eredetet, mert maroskarnai típusú edényeket Temesvár körzetéből (Temesvár, Parác) valamint a Maros–Aranka vidékéről (Nagyszentmiklós, Makó, Deszk) ismerünk. Bóna 1987. 193. o. Kérdéses, hogy a kétségtelenül bolgár-török kerámia miatt megengedhető-e a nevekben a török etimon keresése. A szófejtések gyengéire már többször rámutattak. Egyébként a kutatás egy része kora Árpád-kori, steppei eredetű (besenyő és úz) gyeplőző katonaelemek névadásának tekintti a Barcaság és tágabb környékének török etimológiájú földrajzi neveit, amelyek környezetében népvnevük-ből képzett toponímiákkal is találkozunk. Így pl. Rásonyi 2004. 263–283. o.

²⁰⁴ Kniezsa 2000. 421. o.

²⁰⁵ Ezért sem világos, hogy Kristó Gyula miért tart bolgár-szlávnak bizonyos dél-erdélyi helyneveket, de az általa citált, bolgár jelenlétet igazoló, bolgár-török adatok (Krassó, Brassó) etimológiáit is már számos kritika érte. Vö.: Kristó 1979. 95. o. Talán áthidaló jellegű Fehér Géza álláspontja, aki szerint „Krassó, Brassó szláv hangzása éppen hogy jellemző a IX. században a szláv fonetika hatása alá került bolgár-török nyelvre”. Fehér 1940. 17. o.

²⁰⁶ Kniezsa 1999. 23. o.; Kniezsa 2000. 422. o.

²⁰⁷ Vö. Melich 1925–1929. 30–36. o.

magyarázat gyengéire rámutatva s egyben a szó eredetének kutatástörténetét is vázolván meggyőzően érvel a magyar eredet mellett magyar párhuzamokat adva. Találón hívja fel a figyelmet a szláv alak jelentésegyezésére a magyar formával, s a korai szláv jelenlét miatt annak magyar fordítását látja a Küküllő nevében.²⁰⁸ Benkő Lóránd szerint a Marosba torkolló két Küküllő csak a torkolatánál vagy a legalsó szakaszánál kaphatott azonos nevet, azon a területen, amelyik közvetlenül a középső Maros-völgynek magyar eredetű víznevekben bővelkedő szakaszához tartozik. Benkő utal rá, hogy a hidroníma török etimonját már számos kritika érte, de felhívja arra is a figyelmet, hogy a magyar nyelvterületen hat Küküllő nevű hely mutatható ki, amelyek egymástól nem választhatók el, s hogy mindegyik török eredetű lenne, az „valóságos névtani csoda volna”.²⁰⁹ A román Tirnava átvétele a szláv тѣрнь ’tövis’ származékából alakult szláv folyónévnél; keletkezési idejét tekintve a szláv elnevezés megelőzhetette a magyar etimonú Küküllő létrejöttét, vagy viszonyukban többé-kevésbé párhuzamos szemantikájú szemlélet tehető fel.²¹⁰ Benkő szerint az, hogy a Küküllő nevében magyar az etimon (s nem török), azt is jelenti, hogy „kiiktatja a legfontosabb névtani alapját annak a más oldalról sem támogatható következtetésnek, hogy e területen a honfoglalás előtti időkben török nyelvű népesség élt volna, melyet azonosítottak már a bolgár uralom bolgár-török népével.”²¹¹ Ezzel szemben Ligeti számos török példát idézve a török kök ’kék’ színnév származékának tartotta a helynevet, ami a következőképpen keletkezett: „A m. *kökény* tehát a *kök* ’kék’ szó -n, pontosabban -än képzős származéka... A török szó a magyarba *kökän* alakban került, ahol már az átvételkor hanghelyettesítéssel **kükän*-ként jelentkezik (ebben a korban ugyanis a magyarban nem volt ö).²¹² Az FNESZ szerint a Küküllő bal felől a Marosba ömlő folyó Erdélyben [1252/1277–1300/1588: fluvios *Kykullu* de lásd 1177/1202–1203 k./1337: *Cuculiensis castris* ’Küküllővár’²¹³]. Nevének török eredetét Ligetire hivatkozva fogadja el. Az átvett névalak **Kükäläy* lehetett; ehhez lásd a XIV. századi Codex Cumanicus *kükäl* adatát; lásd még tatár *kügenlek* ’kökénycserjék, kökényes’.²¹⁴ A román *Tirnavă* ’Küküllő’ egy szláv **Tьrnava* helynév [<: *тѣрнь ’tüske, tövis, kökény’] átvétele. A török és a szláv folyónév tehát egymás értelmi megfelelője. A történeti adatok nem támogatják azt a feltevést, hogy a *Küküllő* víznév előzménye egy magyar **Kökénylő* vagy **Kökellő* (tkp. ’kéklő’) lehetett.²¹⁵ Benkő szerint mindent összevetve „Fehérvár kör-

²⁰⁸ Moór 1947. 127–132. o.

²⁰⁹ Benkő 2002. 60–61. o. A hat Küküllő alakot lásd: Györffy 1940. 481–482. o. Nem lehetetlen, hogy itt a „pestes” helynevek problémájával állunk szembe; mert elképzelhető, hogy a folyó nevének etimona tényleg török, de magyar névadással alakult. Györffy azt is felvetette, hogy a név török eredetű ugyan, de besenyő; adata is van arra, hogy Küküllő helynév határában besenyő elnevezésű helynevek találhatók. Györffy 1940. 484. o. Ez azonban nem dönti el a kérdést. Ráadásul Györffy, Melichre hivatkozva, bolgár-töröknek tartja a feltett török etimont, ami a kipszak-török nyelvű besenyők tekintetében különös.

²¹⁰ Benkő 2002. 35., 61. Ugyanígy a török etimontól való képzés esetében is.

²¹¹ Benkő 2002. 61. o.

²¹² Ligeti 1979. 265–266. o.

²¹³ Vö.: ÁMTF III. 556. o.

²¹⁴ Vö.: Ligeti 1979. 266. o. Az FNESZ szerint a névadók az avarok lehettek, de nincs indokolva a javaslat.

²¹⁵ FNESZ I. 818. o. A török megfejtéshez vö.: Melich 1925–1929. 30–36. o. Hogy miért nem támogatják történeti adatok a magyar megfejtést, nem derül ki. Mint ahogy az sem, hogy török etimon esetén a tő valószínűleg nem bolgár-török lenne. Benkő 1991. 53. o. Az meg már igazán messzire vezetne, hogy a kérdéses földrajzi nevet tartották más, török nyelvű nép emlékének is, pl. (feltételesen) kabarnak és besenyőnek. Vö.: Ligeti 1986. 534. o.; Györffy 1940. 481–484., 499–500. o.

nyéki bolgár uralomnak még jóval a honfoglalás ideje utánig fennmaradását, különösen pedig e szlávság ekkori török nyelvűségét névtani érvek nem támogathatják meg”.²¹⁶ Kniezsa szerint lehetséges, hogy a honfoglalók Erdélyben, a Délvidéken és esetleg a Duna–Tisza-közben bolgár–török nyelven beszélő réteget találtak, de helynévanyagunk alapján ezt igazolni nem tudjuk. Egyetlen adat a Küküllő neve, amit bolgár–töröknek lehetne tartani, de megjegyzi, hogy a török etimon (*Kökeley) szóvégi -γ-je nem bolgár–török sajátosság, mert számos köztörök nyelvben is találunk rá példát.²¹⁷ Ligeti viszont elképzelhetőnek tartja a bolgár–török származtatást (igaz, akár a kabart is).²¹⁸

Ezek fényében nem tudunk mit kezdeni a bolgár–török eredetű helynevekkel, mert ha van is néhány, olyan területen bukkannak fel, amit az avarok megszálltak, márpedig azt eldönteni, hogy a helynevet az onogur-komponensű késő-avarok vagy az onogur-bolgárok nyelvéből kell-e eredeztetnünk, nem lehet. Singidunum fehér kőfalakkal védett római-bizánci várát a hódító bolgárok már a IX. században „Belgrad”-nak ’fehér vár’-nak nevezik. A Maros menti bolgárok központja a régészeti leletek tanúsága szerint Apulum római-kori fehér kőfalai között volt (ahol a mai székesegyház körüli s a legkorábbi templom alatti rétegben is megtalálható településen maroskarnai típusú cserepek, közöttük besimított hálómintás töredékek nagy számban kerültek elő). Apulum „Belgrad” (’fehér vár’, tkp.: kövár) nevét a környező szláv lakosság még századokig használta, s a szláv elnevezés szláv közvetítéssel jutott a nevet az újkorig megőrző román nyelvbe (Bălgrad).²¹⁹ Kétségtelen, a bolgárok nevezhették így Fehérvárt, de a korábbi itt élő szláv népek is. Sőt az is elképzelhető, hogy a bolgárok átvették a szláv elnevezést.²²⁰ Továbbra is hangsúlyozandó: eldönthetetlen, hogy a dél-erdélyi szláv helynevek összekapcsolhatók-e a IX. századi bolgár foglalommal. A jelenlét mértéke és ideje talán arra int, hogy tartózkodjunk a túlzásoktól. Kniezsa összegző véleménye az, hogy a honfoglalás előtti szlávság nagyobb csoportjait csak a Marostól délre, Szeben, Hunyad és Krassó-Szőrény vármegyék területein valószínűsíthetjük.²²¹

*

A Kárpát-medencei avar birodalom a frank és bolgár katonai nyomás és a belső megosztottság miatt a IX. század első éveire összeomlott. A dunántúli avarság a frank Oriens keresetein belül mint hódolt nép élt tovább, más avar néprészek a Duna–Tisza közének és a Tiszántúlnak az északabbi területein koncentráálódtak („Avarorum solitudines”). Az írott források arra mutatnak, hogy Krum kán regnálása alatt a Duna–Tisza közének, valamint a Tiszántúlnak a déli területein élő avar maradványok a Bolgár Kánság alávetett

---

²¹⁶ Benkő 2002. 35. o.

²¹⁷ Kniezsa 2000. 435–436. o.

²¹⁸ Ligeti 1986. 534. o.

²¹⁹ Bóna 1987. 193. o.

²²⁰ Sőt, Kiss szerint az sem zárható ki, hogy Gyulafehérvár kialakulása hasonló folyamat része lehetett, mint a dunántúli Székesfehérvár létrejötte, és a magyar elnevezést fordította le aztán saját nyelvére a környező vidékek, országok szláv népessége (ahogy később a szászok a magyar és szláv elnevezést Weissenburgra). Kiss 1999c. 240–241. o.

²²¹ Kniezsa 1943. 166. o.

népei lettek. Az említett területre a bolgár állam kiterjesztette ellenőrzését, de azt nem szállta meg később sem, amit teljesen világossá tesz az aránylag jól kutatott területen a bolgár leletanyag szinte teljes hiánya. Omurtag uralkodása alatt került Bulgária szorosabb kapcsolatba az egykori Dél-Avariával; a bolgár fennhatóság alól frank protektorátus alá húzódó szláv törzsek, az abodritok és a timocsánok ezeken a földeken szálltak meg, azonban Omurtag igényt formált a „szökevényekre”, illetve azok szállásterületeire is. Bulgária 824–826 között évente küldött követséget a frank udvarba, hogy a bolgár–frank határt megállapítsák, de nem jártak sikerrel. A 820-as évek végére a bolgár fegyverek megszerezték a Szerémség keleti részét, a Bácska és a Bánság déli részét, valamint Dél-Erdélyt. A bolgár foglalást a 830-as évek elejére Malamir kán békével szentesítette. Nem ismerjük Krum hódításainak pontos határait, de a IX. század első harmadára, Omurtag uralkodásának végére a bolgár állam hozzávetőlegesen a Tisza–Maros összeshöveléstől délre, és keletre eső területeket ellenőrizte, amely vidékek Bulgária északi gyepei lettek. A Dráva–Száva közötti bolgár hódítások értékelése már összetettebb kérdés, mert nagyjából ez az a terület, ahova a DAI által említett Ómoráviát lokalizálják azok a kutatók, akik szerint Mojmir, Rasztisláv és Szvatopluk Moráviája nem a mai morva és szlovák területekre helyezhető. Kérdésünk szempontjából azonban kijelenthető: számottevő bolgár emlékanyagot ezen a területen sem ismerünk, azaz legjobb esetben ugyancsak bolgár határvidékként kell értékelnünk a Szerémség területét. Bolgár betelepítésekre utaló nyomokat csak a Maros középső folyásának mintegy 40 km-es szakaszán tudunk kimutatni, melynek központja az egykori római erőd, Apulum, a későbbi Gyulafehérvár volt. A régészetileg alátámasztható történeti adatokból úgy tűnik, hogy ezek a telepítések minden bizonnyal az értékes arany és sóbányák kiaknázására, illetve azok védelmére lettek rendelve. Gyulafehérvár mellett ilyen IX. századi bolgár temetőket és telepeket tártak fel pl. Maroskarnán, Csombordon, Oláhgorbón, Oláhdályán stb. Ellenben semmi kézzelfogható régészeti emlékünkhöz nincs a IX. századi bolgárokról vonatkoztathatóan a Magyar Alföld déli területein. Az egykori dél-avar földek bolgár érdekszférába kerültek, de gyepevidékként nem telepítették be e vidékeket. Jól szemlélteti ezt az a körülmény is, hogy feltárt, IX. századi dunai-bolgár telepek sorjázna az Al-Dunától északra Havasalföldön és Dobrudzsában, mint a bolgár állam északi terjeszkedésének nyomai, de a régészeti adatok tanúsága szerint állandó lakosság a későbbi magyar területeken csak Dél-Erdélyben, a Maros folyása mentén mutatható ki, azonban ez sem volt létszámában igazán jelentős. Az alföldi vidékeken egyedül a Tisza bal partján tudunk kimutatni néhány olyan lelőhelyet, amelyek dunai-bolgár párhuzammal bíró emlékeket rejtettek, de temetőnek vagy telepnek nincsenek nyomai. Ez esetben is érvényesült az a jelenség, hogy a Kárpát-medence korai középkorában és különösen keleti eredetű népei esetében a politikai határ nem szükségszerűen esett egybe az etnikai tömb szállásterületével. Végül lezögezhető: azok a szlavisztikai próbálkozások, amelyek Anonymus adataiból kiindulva azt voltak hivatva bizonyítani, hogy a Kárpát-medence keleti fele a magyar honfoglalás előtt bolgár birtok volt, határvárakkal megerősítve, védhetetlenek. Egyetlen egy, szlavisztikai alapon, Anonymus adatai miatt „bolgár határvárnak” minősített vár közelében sem találtak IX. századi bolgár temetőt, vagy akár csak IX. századi réteget magában a megásott objektumban. Könnyű belátni: „bolgár határvár” nincsen bolgár katonai temető, illetve azzal egykorú települési nyom nélkül. Ilyen történeti összefüggések megítélésénél a szlavisztikának pedig csak egyéb tudományágak eredményeivel összhangban le-

het hatásköre. Hasonló képet fest a IX. századi Alföldről Regino, mikor annak északabbi részein az avarok pusztáit, délebbi területein „a bolgár végeket” lokalizálja. A kritikával és nem körérvelésre használt történeti, nyelvészeti és régészeti érvek mind arra mutatnak, hogy Dél-Erdély és az Alföld déli része a Bolgár Kánság északi határvidéke volt, s mint gyeptű, nem volt számottevő, állandó bolgár lakossága. A bolgár jelenlét csak kis-számú határőrségekre korlátozódhatott; ez következtethető a források közléséből és valószínűsíthető a leletanyag hiányából. A bolgárok dél-avariai katonai ellenőrzését a magyar honfoglalás számolta fel a 890-es években, miután a magyar törzsek elfoglalták a „bolgár végeket”. Ugyan mutatnak arra jelek, hogy a Maros-menti „bolgár-sziget” és esetleg Csongrád magasságában kisebb bolgár enklávék túlélték a honszerzést, de azok a X. század folyamán fokozatosan beolvadtak a magyarságba.

RÖVIDÍTÉSEK

- ÁMTF I., III., IV. *Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. köt. Budapest, 1963.; III. köt. Budapest, 1987.; IV. köt. Budapest, 1998.*
- Bálint* 1976. *Bálint Csanád: A Kárpát-medence VI–IX. századi régészeti-néptörténeti kérdései. In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásainak forrásaiba I/1. köt. Szerk.: Hajdú Péter – Kristó Gyula – Róna-Tas Attila. Budapest, 1976. 107–120. o.*
- Bálint* 2004. *Bálint Csanád: A nagyszentmiklósi kincs. (Régészeti tanulmányok). (Varia Archeologica Hungarica.) Budapest, 2004.*
- Benkő* 1991. *Benkő Lóránd: Nyelvészeti adalékok a magyarság erdélyi megtelepedéséhez. Magyar Múzeum, 1991. 1–4. sz. 52–61. o.*
- Benkő* 1995. *Benkő Lóránd: Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? Magyar Nyelv, 91. (1995.) 4. sz. 402–411. o.*
- Benkő* 1998. *Benkő Lóránd: A szlávok népnevei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük. In: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1998. 58–75. o.*
- Benkő* 2002. *Benkő Lóránd: Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről. Budapest, 2002.*
- Blazovich* 1996. *Blazovich László: A honfoglalás a csongrádi régióban. In: Árpád előtt és után. Szerk.: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged, 1996. 55–62. o.*
- Boba* 1996. *Boba Imre: Morávia története új megvilágításban. Kísérlet a középkori források újraértelmezésére. (METEM-könyvek 11.) Budapest, 1996.*

- Boba* 2005. *Boba Imre*: „Moraviana” egy Közép-Európa születéséről írott osztrák tanulmányban. Szűrőpróbák. In: Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Szerk.: *Petrovics István*. (METEM-könyvek 50.) Budapest, 2005. 167–173. o.
- Bollók* 2004. Képes Krónika. Ford.: *Bollók János*. Budapest, 2004.
- Bóna* 1984. *Bóna István*: A népvándorlaskor és a korai középkor története Magyarországon. In: Magyarország története I. Főszerk.: *Székely György*. Budapest, 1984. 265–373. o.
- Bóna* 1987. *Bóna István*: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: *Makkai László – Mócsy András*. Budapest, 107–234. o.
- Bóna* 1989. *Bóna István*: Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (271–895). In: Erdély rövid története. Főszerk.: *Köpeczi Béla*. Budapest, 1989. 61–98. o.
- Bóna* 1996. *Bóna István*: A honfoglalás-kori Erdély a régészeti kutatások fényében. *Honismeret*, 24. (1996.) 5. sz. 3–16. o.
- Bóna* 2001a. *Bóna István*: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. In: Erdély a keresztény magyar királyságban. Budapest, 2001. 69–97. o.
- Bóna* 2001b. *Bóna István*: Várak Szent István korában. In: Államalapítás, társadalom, művelődés. Budapest, 2001. 101–106. o.
- Bóna – Nováki* 1982. *Bóna István – Nováki Gyula*: Alpár bronzkori és Árpád-kori vára. *Cumania*, 7. 1982. 17–118. o.
- Comşa* 1960. *Comşa, M.*: Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. und X. Jh. im Lichte der archäologischen Forschungen. *Dacia*, 4. (1960.) 395–422. o.
- Csóka J.* 1967. *Csóka J. Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Budapest, 1967.
- DAI De Administrando Imperio. A Birodalom Kormányzásáról. (Ford.: *Moravcsik Gyula*.) Budapest, 1950.
- DHA Diplomata Hungariae Antiquissima. Volumen I. 1000–1131. Edendo operi praefuit *Georgius Györffy*. Budapest, 1992.
- Erdélyi* 1997. *Erdélyi István*: A Bajkáltól a Balatonig. Régészeti adatok a török nyelvű népek történetéhez. Budapest, 1997.
- Éry* 1993. *Éry Kinga*: Gondolatok az Alföld 9. századi népességéről In: Az Alföld a 9. században. Szerk.: *Lőrinczy Gábor*. Szeged, 1993. 45–47. o.
- Fehér* 1931. *Fehér Géza*: A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik. *Archeologia Hungarica*, 7. Budapest, 1931.
- Fehér* 1940. *Fehér Géza*: A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. A bolgár-törökök és a honfoglaló magyarok hatása a keleteurópai művelődés kialakulásában. Budapest, 1940.

- Ferenczi* 1957. *Ferenczi István*: Morva temető föltárása a Maros völgyében. *Korunk*, 16. (1957.) 8. sz. 1101–1103. o.
- Fiedler* 2008. *Fiedler, Uwe*: Bulgars int he Lower Danube region. A survey of the archaeological evidence and of the state of current research. In: *The other Europe int he Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. Edited by *Curta, Florin*. Leiden–Boston, 2008. 151–236. o.
- FNESZ I–II. *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. köt. Budapest, 1997.
- Fodor* 1977. *Fodor István*: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: *Magyar Östörténeti Tanulmányok*. Szerk.: *Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András*. Budapest, 79–114. o.
- Fodor* 1983. *Fodor István*: Bolgárok a honfoglalás előtti Magyarországon. *Honismeret*, 11. (1983.) 5. sz. 19–23. o.
- G. Tóth* 1977. *G. Tóth Ilona*: A Chronicon Laurissense Breve 814. évi bejegyzésének értelmezéséhez. *Antik Tanulmányok*, 24. (1977.) 41–44. o.
- Gjuzelev* 1966. *Gjuzelev, V.*: Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jh. *Bizantinobulgarica*, 1966. 15–39. o.
- Györffy* 1940. *Györffy György*: Besenyők és magyarok. Budapest, 1940.
- Györffy* 1965. *Györffy György*: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. *Ethnographia*, 76. (1965.) 3. sz. 411–434. o.
- Györffy* 1983. *Györffy György*: Gyulafehérvár kezdetei neve és káptalanjának regisztruma. *Századok*, 117. (1983.) 5. sz. 1103–1134. o.
- Györffy* 1988. *Györffy György*: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Budapest, 1988.
- Györffy* 1993. *Györffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Budapest, 1993.
- Harmatta* 2001. *Harmatta János*: A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. *Magyar Nyelv*, 97. (2001.) 1–14. o.
- HKIF *A honfoglalás korának írott forrásai. Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerk. Kristó Gyula*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged, 1995.
- Horedt* 1966. *Horedt, Kurt*: Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Orăștie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u. Z. *Dacia*, 10. (1966.) 261–289. o.
- Horváth* 1954. *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest, 1954.
- H. Tóth* 1996. *H. Tóth Imre*: A magyarok és a szlávok a 9–11. században. In: *Árpád előtt és után*. Szerk.: *Kristó Gyula, Makk Ferenc*. Szeged, 1996. 75–84. o.
- Kapitánffy* 2003. *Kapitánffy István*: Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban. Budapest, 2003.
- Karácsonyi* 1900–1901. *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–II. Budapest, 1900–1901.

- Kerekes* 2006. *Kerekes Orsolya*: A kelet-európai rovás emlékek. (Kézirat. Szeged, 2006.)
- Király* 1980. *Király Péter*: A magyar-szláv kapcsolatok a honfoglalásig a szláv írott források tükrében. *Magyar Tudomány*, 87. (1980.) Új folyam, 25/5. sz. 357–362. o.
- Kiss* 1999a. *Kiss Lajos*: Erdély a helynevek tükrében. In: *Kiss Lajos*: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999.
- Kiss* 1999b. *Kiss Lajos*: Erdély vízneveinek rétegződése. In: *Kiss Lajos*: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 149–159. o.
- Kiss* 1999c. *Kiss Lajos*: Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. In: *Kiss Lajos*: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 227–254. o.
- Kmoskó* 2000. *Kmoskó Mihály*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2. (MÖK 13. Szerk.: *Zimonyi István*.) Budapest, 2000.
- KMTL Korai magyar történeti lexikon, 9–14. század. Főszerk.: *Kristó Gyula*, szerk.: *Engel Pál*, *Makk Ferenc*. Budapest, 1994.
- Kniezsa* 1943. *Kniezsa István*: Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I*. Szerk.: *Deér József* – *Gáldi László*. Budapest, 1943. 111–313. o.
- Kniezsa* 1963. *Kniezsa István*: Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn. *Studia Slavica*, 9. (1963.) 27–44. o.
- Kniezsa* 1999. *Kniezsa István*: Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése. In: *Erdély és népei*. Szerk.: *Mályusz Elemér*. Budapest, 1999.² 21–36. o.
- Kniezsa* 2000. *Kniezsa István*: Magyarország népei a XI. században. Budapest, 2000.²
- Kristó* 1979. *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1979.
- Kristó* 1980. *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.
- Kristó* 1983. *Kristó Gyula*: Az alföldi bolgár uralom kérdéséhez a IX. században. *Dissertationes Slavicae*. (Különlenyomat, JATIK Keleti Kabinet, LOA 2009. sz. alatt.) Szeged, 1983. 27–37. o.
- Kristó* 1988a. *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988.
- Kristó* 1988b. *Kristó Gyula*: Erdély a 10. században. *Századok*, 122. (1988.) 1–2. sz. 3–35. o.
- Kristó* 1993. *Kristó Gyula*: Keán, Szent István király ellenfele. *Acta Historica*, 98. (1993.) 15–28. o.
- Kristó* 1994. *Kristó Gyula*: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Budapest, 1994.
- Kristó* 1998. *Kristó Gyula*: Magyarország története 895–1301. Budapest, 1998.

- Kristó* 2002a. *Kristó Gyula: A korai Erdély (895–1324).* (Szegei Középkortörténeti Könyvtár 18. Szerk.: *Kristó Gyula.*) Szeged, 2002.
- Kristó* 2002b. *Kristó Gyula: Budapest. Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon.* Budapest, 2002.
- Kristó* 2003. *Kristó, Gyula: Early Transylvania (895–1324).* Budapest, 2003.
- Kristó – Makk – Szegfű* 1973. *Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. Acta Historica Tomus, 44.* (1973.)
- Kurze* 1891. *Annales Fuldenses sive Annales Regni Francorum Orientalis.* Post editionem G. H. Pertzii, recognovit *Fridericus Kurze.* Hannoverae, 1891.
- Kurze* 1895. *Annales Regni Francorum. Inde ab A. 741. usque ad A 829.* Post editionem G. H. Pertzii, recognovit *Fridericus Kurze.* Hannoverae, 1895.
- Kürti* 1983. *Kürti Béla: A helyi lakosság tárgyi hagyatéka.* In: Szeged története I. Honfoglalás, megtelepedés, államalapítás (895 – kb. 1030). In: A honfoglalás. Szerk.: *Kristó Gyula.* Szeged, 1983. 232–238. o.
- László* 1942. *László Gyula: Budapest a népvándorlás korában.* In: Budapest története I. Budapest az ókorban 2. Budapest, 1942.
- Ligeti* 1979. *Ligeti Lajos: Régi török eredetű neveink. Magyar Nyelv, 75.* (1979.) 3. sz. 259–273. o.
- Ligeti* 1986. *Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Budapest, 1986.
- Lőrinczy* 1993. *Lőrinczy Gábor: Megjegyzések a korai csongrádi vár topográfiájáról.* In: Az Alföld a 9. században. Szerk.: *Lőrinczy Gábor.* Szeged, 1993. 187–196. o.
- Madaras* 1993. *Madaras László: Az alföldi avarság 9. századi továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében.* In: Az Alföld a 9. században. Szerk.: *Lőrinczy Gábor.* Szeged, 1993. 11–32. o.
- Makk* 1992. *Makk Ferenc: A királyság első százada.* H. n., 1992.
- Makkai* 1987. *Makkai László: Erdély a középkori Magyar Királyságban (896–1526).* In: Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: *Makkai László – Mócsy András.* Budapest, 1987. 235–408. o.
- Makkay* 1996. *Makkay János: Avarus, hringus, Salanus.* Budapest, 1996.
- Melich* 1921. *Melich János: Bolgárok és szlávok. (Adalék Anonymus Szalán fejedelemtől szóló fejezeteinek hitelessége kérdéséhez.) Magyar Nyelv, 17.* (1921.) 1–15. o.
- Melich* 1925–1929. *Melich János: A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest, 1925–1929.
- Mesterházy* 1977. *Mesterházy Károly: A Tiszántúl IX–X. századi bolgár emlékei.* Folia Archaeologica, 28. (1977.) 157–169. o.
- Mesterházy* 1990. *Mesterházy Károly: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I. Folia Archaeologica, 41.* (1990.) 87–115. o.

- Mesterházy* 1991. *Mesterházy Károly*: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II. *Folia Archaeologica*, 42. (1991.) 145–177. o.
- M. Nepper* 1993. *M. Nepper Ibolya*: 9–10. századi bolgár-szláv leletek Hajdú-Bihar megyében. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: *Lőrinczy Gábor*. Szeged, 1993. 207–226. o.
- Moór* 1930. *Moór Elemér*: Bolgártörökök és szlávok és a Melich-féle helynévkutatás. Szeged, 1930.
- Moór* 1947. *Moór Elemér*: Küküllő. *Magyar Nyelv*, 43. (1947.) 2. sz. 127–132. o.
- Moór* 1970. *Moór Elemér*: Az Árpád monarchia kialakulásának kérdéséhez. *Századok*, 104. (1970.) 350–382. o.
- Moravcsik* 1984. *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984.
- Moravcsik* 2003. *Moravcsik Gyula*: Bizánc és a magyarság. Budapest, 2003.²
- Nagy – Bede* 2009. *Nagy Géza Balázs – Bede Ádám*: Újabb adatok Csongrád középkori történetéhez és helyrajzához. In: *Tanulmányok a csongrádi Feketeváról*. Szerk.: *Sebestyén István*. Csongrád, 2009. 51–79. o.
- Németh* 1977. *Németh Péter*: A korai magyar megyeszékhelyek régészeti kutatásának vitás kérdései. *Archaeologiai Értesítő*, 104. (1977.) 209–215. o.
- Németh* 1991.² *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1991.²
- Nováki – Sándorfi – Miklós* 1979. *Nováki Gyula – Sándorfi György – Miklós Zsuzsa*: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Budapest, 1979.
- Obolensky* 1999. *Dimitri Obolensky*: A Bizánci Nemzetközösség. Budapest, 1999.
- Olajos* 1996. *Olajos Teréz*: A 9. századi avar történelemre vonatkozó görög források. In: *A honfoglaláskor írott forrásai. A honfoglalásról sok szemmel II.* Szerk.: *Kovács László – Veszprémy László*. Budapest, 1996. 91–103. o.
- Olajos* 2001. *Olajos Teréz*: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16. Szerk.: *Kristó Gyula*.) Szeged, 2001.
- Ostrogorsky* 2001. *Ostrogorsky, Georg*: A bizánci állam története. Budapest, 2001.
- Püspöki Nagy* 1978. *Püspöki Nagy Péter*: Nagymorávia fekvéséről. *Valóság*, 1978. 11. sz. 60–82. o.
- Rásonyi* 2004. *Rásonyi László*: Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál. H. n., 2004.²
- Ricz* 1993. *Ricz Péter*: Adatok az északbácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéséhez. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: *Lőrinczy Gábor*. Szeged, 1993. 171–179. o.
- SRH I-II. *Scriptores Rerum Hungaricarum*. I–II. Ed. *Emericus Szentpétery*. Budapestiensis, 1999.
- Szabados* 2009. *Szabados György*: Szabálytalan széljegyzetek Vásáry István új tanulmánykötetéhez. *Csodaszarvas*, 2009. 3. köt. 177–186. o.

- Szalontai* 1996. *Szalontai Csaba*: Az Alföld a 9. században. In: Honfoglaló magyarság, Árpád-kori magyarság. Szerk.: *Pálfi György, Farkas L. Gyula, Molnár Erika*. Szeged, 1996. 23–41. o.
- Szalontai* 2000. *Szalontai, Csaba*: Kritische Bemerkungen zur Rolle der Bulgaren im 9. Jahrhundert in der grossen ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica VI. 263–286. o.
- Szalontai* 2001. *Szalontai Csaba*: Bolgárok a 9. századi Kárpát-medencében? In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk.: *Felföldi Szabolcs, Sinkovics Balázs*. Budapest, 2001.
- Szádeczky-Kardoss* 1979–1980. *Szádeczky-Kardoss Samu*: A bolgár történelem forrásai Asparuch előtt I–II. (Kézirat. Szeged, 1979–1980.)
- Szádeczky-Kardoss* 1983a. *Szádeczky-Kardoss Samu*: A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról. In: Szegedi Bölcsészmuhely '82. A 80-as évek társadalomtudománya: eredmények és perspektívák. Szerk. *Róna-Tas András*. Szeged, 1983. 191–210. o.
- Szádeczky-Kardoss* 1983b. *Szádeczky-Kardoss Samu*: A korszak írott története. In: Szeged története I. Az agathürszoszoktól a honfoglaló magyarokig. IX. század (805–895). Szerk. *Kristó Gyula*. Szeged, 1983. 208–215. o.
- Szádeczky-Kardoss* 1998. *Szádeczky-Kardoss Samu*: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. (Magyar Östörténeti Könyvtár 12. Szerk.: *Zimonyi István*.) Szeged, 1998.
- Szegfű* 1983. *Szegfű László*: A helyi lakosság etnikuma. In: Szeged története I. Honfoglalás, megtelepedés, államalapítás (895 – kb. 1030). In: A honfoglalás. Szerk.: *Kristó Gyula*. Szeged, 1983. 229–232. o.
- Szőke* 1993. *Szőke Béla Miklós*: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. In: Az Alföld a 9. században. Szerk. *Lőrinczy Gábor*. Szeged, 1993. 33–43. o.
- Szőke* 1996a. *Szőke Béla Miklós*: A Karoling-kori Kárpát-medence a régészet tükrében. *Életünk*, 1996. 6–7. sz. 599–633. o.
- Szőke* 1996b. *Szőke Béla Miklós*: Plaga Orientalis. (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban). In: Honfoglaló őseink. Szerk. *Veszprémy László*. Budapest, 1996. 11–44. o.
- Váczy* 1938a. *Váczy Péter*: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I. Szerk.: *Serédi Jusztinián*. Budapest, 1938. 215–265. o.
- Váczy* 1938b. *Váczy Péter*: Gyula és Ajtony. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1938. 475–506. o.
- Vályi* 1996. *Vályi Katalin*: Bolgár és késő-avar kori elemek a pusztaszeri település kerámiájában. In: Honfoglaló magyarság, Árpád-kori magyarság. Szeged, 1996. 43–58. o.
- Veszprémy* 1999. *Anonymus*: A magyarok cselekedetei. Fordítás és jegyzetek: *Veszprémy László*. Budapest, 1999.
- Vékony* 1987. *Vékony Gábor*: Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. Szombathely, 1987.

- Vékony* 1997. *Vékony Gábor*: A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században I. *Életünk*, 35 (1997.) 10. sz. 1145–1170. o.
- Ziemann* 2007. *Ziemann, Daniel*: Vom Wandervolk zur Grossmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.–9. Jahrhundert). Köln–Weimar–Wien, 2007.
- Zimonyi* 2005. *Zimonyi István*: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Gayhānī-hagyomány magyar fejezete. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Szerk.: *Zimonyi István*.) Szeged, 2005.

Atilla Katona-Kiss

THE BULGARIAN KHANATE AND THE CARPATHIAN BASIN IN THE 9TH CENTURY

Summary

Written sources suggest that during Khan Krum's reign Avar survivors living in the southern regions between the rivers Danube and Tisza and east of Tisza became subdued peoples in the Bulgarian Khanate. The Bulgarian State expanded its control over this area but it did not occupy it; as it is implied by the almost complete lack of Bulgarian finds in this relatively well-studied area. It was during Omurtag's reign that Bulgaria established tighter relationship with the southern part of the former Avar Empire; Slavonic tribes, the Obodrites and the Timochani, had moved here from Bulgarian authority under Frank protectorate, but Omurtag laid claim to the splinter groups and their lands. Between 824 and 826 Bulgaria sent envoys every year to the Frank Royal Court to agree on the Bulgarian-Frank border, with no success. By the end of the 820s Bulgarian arms had taken the abovementioned regions (the eastern part of the Szerémség [Syrmia], the southern part of Bácska [Bačka] and the Bánság [Banat], and southern Transylvania). The Bulgarian conquest was sanctified with peace by the early 830s by Khan Malamir. The exact borders of Krum's conquests in the Carpathian Basin are not known, but by the first third of the 9th century, the end of Omurtag's reign, the Bulgarian State had control over the territories south and east of the Tisza-Maros corner. These regions became Bulgaria's northern borderlands and remained such until the Hungarian Conquest. Though Hungarian tradition recorded the memory of Bulgarian influence, its description has not survived to posterity in historical works but only in literature.

Traces of Bulgarian settlements in 9th century Carpathian Basin can be found only in the forty-kilometre long section of the middle flow of Mures, the centre of which was the former Roman fortification, Apulum, the future Alba Iulia. In addition, 9th century Bulgarian cemeteries and settlements were excavated for example at Blandiana, Ciumbrud, Ghârbom, Daia Română. On the other hand, we have no palpable archaeological evidence on Bulgarians living in the southern region of the Great Hungarian Plain in the 9th century. Former southern Avar lands had gone into Bulgarian sphere of interest but had not been settled as a borderland. This statement is well exemplified by the fact that a number of excavated 9th century Danube Bulgarian settlements can be found north of the Lower Danube in Wallachia and Dobrudja, all traces of northward expansion of the Bulgarian state; while archeological evidence show the presence of permanent inhabitants, though not significant in number, in the future Hungarian territory only along the river Mures in southern Transylvania. In the Great Hungarian Plain it is only along the left bank of the river Tisza

that we can find some sites with relics of Danube Bulgarian parallels, but there are no traces of cemeteries or settlements. Finally it must be pointed out that the Slavistic attempts, relying on Anonymus's data, trying to prove that before the Hungarian Conquest the eastern part of the Carpathian Basin had been Bulgarian territory, fortified by border forts, are not defensible. No 9th century Bulgarian cemetery was found around any of the forts that had been called 'Bulgarian border fort' because of Anonymus's data, not even a 9th century layer at the excavation sites. But there is no 'Bulgarian border fort' without traces of a Bulgarian military cemetery and a settlement of the same age. Alas the placenames explained with the help of the Slavic or the Turkish languages are also lacking historical evidence, for they are not chronologically adequate.

Atilla Katona-Kiss

LE KHANAT BULGARE ET LE BASSIN DES CARPATES AU 9^E SIÈCLE

Résumé

Selon les sources écrites, le reste des Avars qui vivaient entre le Danube et la Tisza et dans le sud de la région transtibiscine devinrent des peuples soumis au Khanat bulgare sous le règne du khan Kroum. L'État bulgare prit lesdits territoires sous son contrôle sans toutefois les occuper comme en témoigne l'absence de toute trouvaille bulgare dans ces régions pourtant assez bien explorées. Sous le règne d'Omourtag, la Bulgarie noua des relations plus étroites avec l'ancienne Avarie du Sud. Les tribus slaves, les Abodrites et les Timocanis, qui fuyaient la domination bulgare et se mirent sous le protectorat des Francs, se logeaient dans ces régions, mais Omourtag voulait soumettre tant les séparatistes que leurs territoires. Entre 824 et 826, la Bulgarie envoya des émissaires tous les ans à la cour franque pour établir la frontière bulgare-franque, mais sans succès. Pour la fin des années 820, les armes bulgares prirent la région en question (soit la partie est de la Szerémség [Syrmie], la partie sud de la Bácska [Bačka] et du Bácság [Banat] et aussi la partie sud de la Transylvanie). Le khan Malimir sanctionna l'occupation bulgare par un traité au début des années 830. Nous ne connaissons pas les frontières exactes des conquêtes de Kroum, mais à la fin du règne d'Omourtag, soit dans le premier tiers du 9e siècle, l'État bulgare contrôlait les territoires au sud et à l'est de la confluence de la Tisza et de la Maros dans le Bassin des Carpates qui devinrent et restèrent les marches nord de la Bulgarie jusqu'à l'arrivée des Hongrois. La tradition hongroise garda le souvenir de l'influence bulgare, mais ses caractéristiques furent conservées dans une œuvre littéraire et non pas dans un ouvrage historique.

Dans le Bassin des Carpates du 9e siècle, seule une zone de quelque 40 km du cours moyen de la rivière Maros permet d'identifier des vestiges des établissements bulgares dont le centre fut Apulum, l'ancienne forteresse romaine qui devint plus tard Gyulafehérvár. En outre, des cimetières et des colonies bulgares furent explorés, entre autres, à Maroskarna, à Csombord, à Oláhgorbó et à Oláhdálya. En revanche, nous n'avons aucun vestige archéologique concernant les Bulgares du 9e siècle dans la partie Sud de la Grande Plaine hongroise. Les anciennes terres avars du Sud furent conquises par les Bulgares qui ne s'établirent pourtant pas dans la région. Alors que toute une série de colonies bulgares du 9e siècle fut découverte des bords du Danube – au nord du Bas-Danube en Valachie et en Dobroudja – comme vestiges de l'expansion vers le Nord de l'État bulgare, sur les futurs territoires hongrois, seule le Sud de la Transylvanie et le long du cours de la rivière Maros conservèrent des vestiges archéologiques de la présence d'une population permanente, mais peu nombreuse. Bien qu'il existe quelques sites sur la rive gauche de la Tisza dans la région de la grande plaine avec des vestiges similaires à ceux découverts près du Danube, mais il n'y a aucune trace d'un cimetière ou d'une colonie. Finalement nous pouvons affirmer que les tentatives de la slavistique visant à prouver, sur la base d'informations d'Anonymus, que la partie orientale du Bassin des Carpates appartenait aux Bulgares avant l'arrivée des Hongrois dans

la région ont échoué. Aux alentours des forts qualifiés de «forts bulgares des confins» d'après les informations d'Anonymus, aucun cimetière bulgare du 9e siècle, voire aucune couche du 9e siècle n'a été découvert lors des fouilles. Pourtant il ne peut pas y avoir de «fort bulgare des confins» sans les vestiges d'un cimetière militaire bulgare ou d'une colonie d'époque. Hélas, les noms de localité d'origine slave ou turque n'apportent pas d'informations historiques non plus, puisqu'ils ne fournissent pas de repère chronologique.

Atilla Katona-Kiss

DAS BULGARISCHE KHANAT UND DAS KARPATENBECKEN IM 9. JAHRHUNDERT

Resümee

Die Schriftquellen weisen darauf hin, dass die awarischen Überreste, die während der Herrschaft Khan Krums im südlichen Teil des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes, sowie der Gebiete jenseits der Theiß gelebt hatten, zu den unterworfenen Völkern des Bulgarischen Khanats wurden. Der bulgarische Staat weitete seine Kontrolle auf die erwähnten Gebiete aus, besetzte diese jedoch auch später nicht. Darauf weist die Tatsache hin, dass in diesem verhältnismäßig gut erforschten Gebiet bulgarische Funde fast vollständig fehlen. Während der Herrschaft Omurtags baute Bulgarien eine engere Beziehung zur ehemaligen Süd-Awarenmark auf; die slawischen Stämme, die sich von der bulgarischen Hoheit in das fränkische Protektorat begaben, die Abodriten und Timotschanen, suchten in diesem Gebiet Unterschlupf. Omurtag jedoch erhob Anspruch sowohl auf die sich Loslösenden, als auch auf ihre Unterkunftsgebiete. Bulgarien sandte zwischen 824 und 826 jährlich eine Gesandtschaft an den fränkischen Hof, um die bulgarisch-fränkische Grenze festzustellen, was jedoch erfolglos blieb. Gegen Ende der 820er Jahre gelang es den bulgarischen Bewaffneten die erwähnten Gegenden zu erobern (also den östlichen Teil Syrmiens [Szerémség], den südlichen Teil der Batschka [Bácska] und des Banats [Bánság], sowie den südlichen Teil Siebenbürgens). Die bulgarische Eroberung wurde gegen Ende der 830er Jahre von Khan Malamir mit einem Frieden besiegelt. Die genauen Grenzen der Eroberungen Krums sind uns nicht bekannt, aber bis zum ersten Drittel des 9. Jahrhunderts, dem Ende der Herrschaft Omurtags, hatte der bulgarische Staat im Karpatenbecken ungefähr die Gebiete südlich und östlich des Zusammenflusses der Flüsse Theiß und Marosch unter Kontrolle. Diese Gebiete wurden und blieben bis zur ungarischen Landnahme die nördlichen Grenzen Bulgariens. Die ungarische Tradition hielt zwar die Erinnerung an den bulgarischen Einfluss aufrecht, aber die Qualität dieses Einflusses ist uns nicht in historischen, sondern in Form von literarischen Werken erhalten geblieben.

Spuren, die auf die bulgarischen Ansiedlungen im Karpatenbecken im 9. Jahrhundert hinweisen, können wir lediglich auf einem etwa 40 km langen Abschnitt des Mittellaufs des Flusses Marosch nachweisen, wobei das Zentrum die einstige römische Festung Apulum, das spätere Gyulafehérvár (Weißenburg), war. Daneben wurden solche bulgarische Friedhöfe und Siedlungen aus dem 9. Jahrhundert z. B. in Maroskarna (Blandiana, Stumpach), Csombord (Ciumbrod), Oláhgorbó und Oláhdálya (Daia Română, Dallendorf) erschlossen. Demgegenüber haben wir keinerlei handfeste archäologische Denkmäler hinsichtlich der Bulgaren des 9. Jahrhunderts auf den Gebieten der Großen Ungarischen Tiefebene. Die einstigen süd-awarischen Böden kamen in die bulgarische Interessenssphäre, wobei diese Gebiete jedoch als Grenzgebiete nicht besiedelt wurden. Dies wird auch durch denjenigen Umstand gut belegt, dass sich nördlich der Unteren Donau, in der Walachei und der Dobrudscha erschlossene donau-bulgarische Siedlungen aus dem 9. Jahrhundert als Spuren der nördlichen Expansion des bulgarischen Staates aneinanderreihen. Den archäologischen Daten zufolge kann jedoch eine ständige Bevölkerung auf den späteren ungarischen Gebieten nur in Süd-Siebenbürgen, entlang des Flusslaufs der Marosch, nachgewiesen werden, und auch diese war ihrer Zahl nach nicht wirklich bedeutend. In den Gegenden der Ungarischen Tiefebene

finden wir lediglich entlang des linken Ufers der Theiß einige Fundorte, die Denkmäler mit einer donau-bulgarischen Parallele beherbergt haben. Spuren von Friedhöfen oder Siedlungen finden sich jedoch nicht. Schließlich kann festgehalten werden, dass diejenigen Bestrebungen der Slawistik, die aus den Daten von Anonymus ausgehend beweisen wollten, dass der östliche Teil des Karpatenbeckens vor der Landnahme der Ungarn bulgarischer Besitz, verstärkt mit Grenzbürgen, gewesen ist, nicht haltbar sind. In der Nähe keiner einzigen Burg, die den Daten von Anonymus zufolge für eine „bulgarische Grenzburg“ gehalten wurde, hat man einen bulgarischen Friedhof aus dem 9. Jahrhundert gefunden, genauso wenig, wie eine Schicht aus dem 9. Jahrhundert im angegrabenen Objekt selbst. Eine „bulgarische Grenzburg“ gibt es jedoch nicht ohne einen bulgarischen Soldatenfriedhof, bzw. der Spur einer gleichaltrigen Siedlung. Leider sorgen auch die auf Grund des Slawischen oder des Türkischen gelösten Ortsnamen für keinerlei historische Informationen, da sie aus chronologischer Sicht keine Anhaltspunkte bieten.

Атилла Катона-Киши

БОЛГАРСКОЕ ХАНСТВО И КАРПАТСКИЙ БАССЕЙН В IX ВЕКЕ

Резюме

Сообщения письменных источников свидетельствуют о том, что во время правления хана Крума остатки аварских племен, проживавших на южных территориях междуречья Дуная и Тиссы, были подчинены Болгарскому Ханству. Болгарское Ханство распространило контроль на указанную территорию, но не оккупировала ее даже и позднее, на это указывает почти полное отсутствие болгарских археологических находок на этой сравнительно хорошо исследованной территории. Во время правления Омуртага Болгария вступила в более тесные отношения с тогдашней Южной Аварией. Славянские племена (абодриты и тимочаны), стремившиеся перейти из-под болгарского господства под протекторат франков, заняли эти земли, однако Омуртаг претендовал на господство над стремившимися к независимости племенами, а также и на занимаемые ими территории. В период 824–826 годов Болгария ежегодно направляла своих послов ко двору франков с целью устновить болгарско-франкскую границу, однако безрезультатно. К концу 820 годов болгарское оружие заполучило вышеуказанные провинции (то есть восточную часть Серемшега, южные районы Баната, южную часть Трансильвании). К началу 830 годов занятие этих территорий хан Маламир закрепил миром. Нам не известны точные границы завоеваний Крума, однако к первой трети 9-го века – к концу господства Омуртага болгарское государство имело под своим контролем в Карпатском бассейне территории примерно к югу от слияния рек Тиссы и Мароша и территории, расположенные к востоку, эти провинции стали северными засеками Болгарии и так и оставались таковыми до прихода венгров. Венгерская традиции хотя и сохранила память о болгарском влиянии, но его характеристика не дошла до нас в письменных памятниках, а сохранилась лишь в литературных источниках.

Следы, указывающие на поселение болгар в Карпатском бассейне в 9-ом веке, мы можем выявить на территории протяжением всего 40 км, центром которой была римская крепость того времени Апулум, позднее – Дьюлафехервар. Наряду с этим такие болгарские кладбища и поселения 9-го века были обнаружены например, в Марошкарна, Чомборд, Олагорб, Оладалья. Однако никаких конкретных археологических памятников касательно болгар 9-го века на южных территориях Венгерской Низменности (Мадьяр Алфёльд) обнаружено не было. Бывшие южно-аварские земли перешли в сферу интересов болгар, но так как эти земли были засекой (преградой), то они заселены не были. Об этом наглядно свидетельствует и то обстоятельство, что на исследованных дунайских поселениях болгар регулярно встречаются – к северу от нижнего Дуная по равнине Хавашалфёльд и в Добрудже – следы экспансии болгарского государства на север. Но как показывают архео-

логические раскопки, постоянное болгарское население на более поздних венгерских территориях могло быть выявлено только в Южной Трансильвании и вдоль русла реки Марош, однако и оно не было значительным по своей численности. В провинциях низменности Алфельд лишь на левом берегу реки Тиса были обнаружены такие места, в которых кроются исторические памятники, связанные с дунайскими болгарскими, но не было выявлено следов ни кладбищ, ни болгарских поселений. В заключение можно констатировать: попытки славистов, которые, опираясь на данные, заимствованные у Анонимуса, стремятся доказать, что восточная половина Карпатского бассейна до обретения венграми родины принадлежала болгарам и была укреплена пограничными крепостями, не находят подтверждения. Вблизи ни одной единственной так называемой – со ссылкой на данные Анонимуса – „болгарской пограничной крепости” не было обнаружено болгарского кладбища, и даже хотя бы болгарского слоя 9-го века в самом вскрытом (раскопанном) объекте. А ведь болгарская „пограничная крепость” не может существовать без военного кладбища или хотя бы без следов поселений того времени. К сожалению географические названия мест, истолкованные на славянской или турецкой основе, также не несут в себе никакой исторической информации, ибо хронологически за них невозможно зацепиться.